GAVRIL MANDIL

תמונות בשחור־לבן

גברא מנדיל – תמונות בשחור־לבן

גברא מנדיל

תמונות בשחור־לבן

הוצאת מלוא בע"מ

עריכה: אריה חשביה

עיצוב העטיפה: צביקה זליקוביץ

התמונות שבספר צולמו ברובן בידי משה מנדיל.
האחרות צולמו בידי: גברא קונפינו, גברא מנדיל, רפיק וסלי,
ליאון בוטנר, בוב קרוקספורד, יקי הלפרין, חנוך גריזיצקי,
אפרת שליטא־בונדי ואחרים לא ידועים

סריקת התמונות: אנה משיח

תשס"א – 2001
דפוס חדקל בע"מ – תל־אביב
הוצאת מלוא בע"מ – היסמין 18, הרצליה. טל' 09-9574803

לנכדַי היקרים,

יובלִ'י, "הנסיכה", נכדתי הבכורה שהפכה אותי לסבא לראשונה!

בר־בּור, הנבון, ממשיך שושלת המנדילים, שכמעט נכחדה בשואה.

דָן־דִיל, "הפייטר", שמתמודד עם אתגרים - ויכול להם.

מיקָה־לולו, המקסימה, שנולדה כבר עם אופי מגובש ואישיות מעוצבת.

בֵּן־בֵּן, הרגוע והנֹח לבריות, שהספיק להיוולד עוד לפני שהספר ראה אור.

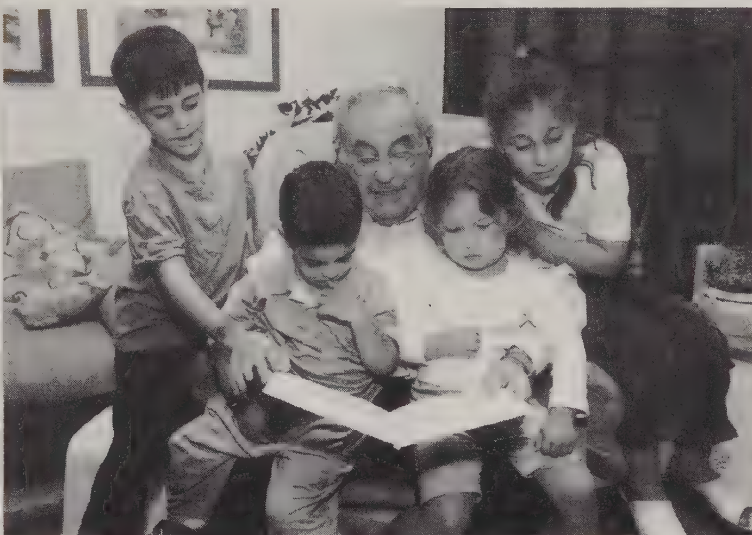
ושָחָר המתוקה, הקטנה בנכדַי מהצעירה בילדַי, אחרונה חביבה עד כֹה

... ולכל אלה שעוד יבואו בעקבותיהם ...

הספר רואה אור בסיוע הקרן לתמיכה בספרי זכרונות של ניצולי שואה.
התכנים, הנתונים והעריכה, הם על אחריותו של המחבר.

הפרקים שבספר

סיפורי סבא

כתבתי את "סיפורי סבא" כדי שאתם, נכדי היקרים, תדעו מאין באתם ואולי הם יעזרו לכם גם לקבוע לאן אתם הולכים. הסיפורים נכתבו כדי שילוו אתכם גם אחרי שכבר לא אהיה כאן כדי לספר אותם.

אני כותב את הסיפורים האלה, כדי שתדעו ולא תשכחו את שעשו הגרמנים לבני עמנו בתקופת השואה - בבחינת "והגדת לבנך". כמו שדורות רבים מספרים בליל הסדר על יציאת מצרים, על מנת שהדורות הצעירים לא ישכחו - כך אני רוצה לספר לכם, בני הדור השלישי אחרי השואה, מה שקרה לי ולמשפחתי - משפחתכם - שרוב בניה נספו. הסבא והסבתא שלי מצד אבי, והדודים והדודות משני הצדדים לא נשארו בחיים. רק משפחתנו הקטנה והמצומצמת - אבא, אמא, אחותי ואני (וגם סבתא והדודה) שרדנו, עם הרבה מזל וגם בזכות תושייתו הרבה של אבא. ועל כך יסופר בדפים הבאים.

אבל לא רק על השואה רציתי לספר, ולא רק את הצער והכאב רציתי לחלוק עמכם. אספר לכם גם על האור, על המשפחה המלוכדת והתומכת, כפי שהייתה לי בילדותי, שעד היום משמשת לי מודל לחיקוי ובסיס איתן לכל מה שעשיתי והצלחתי בבגרותי. רציתי לחלוק עמכם גם את התקומה והתקווה, את האופטימיות והאהבה, ששמרו עלי וחיזקו אותי כל חיי. רציתי לגולל לפניכם את כל הזיכרונות - הקשים והעגומים, יחד עם הנעימים והשמחים - את כל הצללים והאורות - תמונות חיי בשחור־לבן.

ואפתח בשורשים - בסבתא וסבא קונפינו.

איך הכיר סבא את סבתא

סבי מצד אמי, גברא קונפינו (Gavra Konfino), שעל שמו אני נקרא, היה חייל בצבא הסרבי שלחם בהונגרים במלחמת העולם הראשונה. הוא נפל בשבי והיה עצור במחנה שבויים בעיירה צֶגלֶד (Cegled) שבהונגריה. באותם ימים היה נהוג שהשבויים ישנים בלילה במחנה ובבוקר יוצאים לבצע עבודות כפייה בבתים ובמשקים של הונגרים, שהיו מגויסים ושירתו בחזית. נפח היה עובד בנפחייה של הונגרי מגויס, חקלאי היה יוצא לשדות ועובד במקום החקלאי ההונגרי שהיה בצבא, וכך הלאה. בערב, עם סיום יום העבודה, היה השבוי חוזר למחנה ולמחרת בבוקר היה שב ומתייצב במקום העבודה. השבויים היו לבושים בבגדים מזהים מיוחדים, כדי שייבדלו משאר התושבים - אך מעבר לזה, חיו חיי שגרה יום יומיים.

סבי, גברא, שהיה צלם מקצועי עוד לפני פרוץ המלחמה, הפעיל בצגלד חנות צילום של צלם הונגרי שגויס לצבא ושירת בחזית. ככל שבויי המלחמה האחרים באותו אזור, היה סבי מתייצב בבוקר לעבודה ובערב חוזר למחנה השבויים.

באחד הערבים, עם שובו מהעבודה למחנה, שמע קול תפילה יהודית בוקע מאחד הבתים. אף־על־פי שהוא עצמו לא היה שומר מסורת, היו נעימות התפילות היהודיות זכורות לו מבית אבא והוא זיהה את הצלילים המוכרים. הוא הקיש על הדלת וכשפתחו לו, התחלחלו יושבי הבית למראה השבוי הסרבי, שזיהו על־פי בגדיו המיוחדים.

"זאת תפילת שבת יהודית, הלא כן?" שאל גברא.

"איך אתה יודע זאת?" התפלאו בני הבית.

גברא ואליזבט קונפינו (מימין) עם בנותיהם וחברים בפיקניק משפחתי

"גם אני יהודי - יהודי מבלגרד!" ענה.
מיד הכניסו אותו פנימה ופינו לו מקום ליד השולחן המשפחתי. בראש השולחן ישב ראש המשפחה, הרב הבשי, שהיה חזן בבית הכנסת המקומי. מסביבו הסבה משפחתו ברוכת הילדים: שמונה בנים ובנות.
גברא היה בן תשע־עשרה שנים בקירוב. הבת הצעירה של המשפחה, אליזבטה, בֶּשקָה (Beshka), הייתה בת שש־עשרה.
אכן, ניחשתם: השבוי הסרבי ובת הרב הם סבא וסבתא שלי!
כשהמלחמה הסתיימה וכל השבויים הסרבים חזרו הביתה למשפחותיהם, נשאר גברא בהונגריה, הפעם מרצונו החופשי. הוא נשא לו לאשה את בשקה וניסה להסתדר בהונגריה. בשקה הייתה מורה לריקודים וניגנה על צ'מבלו וגברא המשיך לעסוק בצילום. שם נולדה להם בשנת 1917 בתם הבכורה, גבריאלה־אלה, היא אמי.
גברא לא חש מעולם בהונגריה כמו בבית. הוא נשאר זר, כפי שהיה בהיותו שבוי. הוא שכנע את אשתו בשקה לעבור עמו לבלגרד.
"אם, חלילה, לא תתאקלמי שם, נחזור להונגריה," הבטיח לה.
סבתא בשקה השתכנעה והזוג קונפינו עם בתם אלה עקרו לבלגרד. הם התקבלו בחמימות על־ידי משפחתו של גברא, אחיו ואחיותיו ועל־ידי

החנות הראשונה של סבא בבלגרד – 1927. בפתח: סבתא בשקה והדודה גיזה

חבריו הרבים. גברא היה מנהיג חברתי מלידה. היו לו הרבה חברים וידידים נאמנים, רובם לא יהודים. הוא השביע אותם לעשות מאמצים מיוחדים כדי להנעים לבשקה את חייה בבלגרד, שאם לא כן - הם ייאלצו להיפרד ממנו שוב והוא יחזור לחיות אתה בהונגריה. החברים עשו כל שביכולתם כדי שבשקה תרגיש כמו מלכה. הזוג הצעיר נהנה מחיי חברה תוססים, נשפים, ארוחות וחגיגות.
בבלגרד נולדה בתם השנייה של גברא ובשקה, גיזלה, ובשקה שכחה שרצתה אי־פעם לחזור להונגריה. היא נעשתה פטריוטית סרבית ובכל מחלוקת בין הסרבים להונגרים, היא התייצבה תמיד לצד הסרבים. היא מעולם לא שלטה בשפה הסרבית על בוריה. אבל המבטא ההונגרי הכבד, שימוש לא מדויק במילים ושיבוש כללי הדקדוק, לא מנעו ממנה להרגיש שהיא יותר סרבית מהסרבים. היא התחבבה כל־כך על ידידיה החדשים עד שרבים מהם אימצו לעצמם את שיבושי הלשון שלה, שהפכו עד מהרה ל"בון־טון" אופנתי בסביבתה הקרובה.

את סבי וסבתי מצד אבי - דוד ורֵינה (Reina) מנדיל, שעל שמה נקראת אחותי רִינה, הכרתי הרבה פחות. הם גרו בניש (Nish), עיר מרוחקת

מבלגרד הבירה ומנובי־סאד, ששם גרנו אנו. הם היו יותר מבוגרים מסבא וסבתא קונפינו, והיו מבקרים אצלנו לעתים רחוקות. מדוע אנחנו לא ביקרנו אצלם לעתים קרובות יותר? זאת איני יודע. הזיכרונות שיש לי מהם לקוחים מאותן פעמים מעטות שבילינו יחד: אני זוכר אותם כאנשים מאוד מבוגרים, לא עליזים ושמחים כמו סבא גברא וסבתא בשקה.
הם נספו בשואה יחד עם כל בני משפחת מנדיל, אחיו ואחיותיו של אבי, כל דודיו ודודותיו, בני הדודים ובנות הדודים שלו, בסך הכול כמה עשרות אנשים. גם שאר בני משפחת קונפינו, משפחתה של אמי, נספו בשואה - דודים, דודות, דודנים ודודניות, למעט הסבתא בשקה והדודה גיזלה, שהוסתרו על־ידי חברים סרבים נוצרים.
לא פעם חשבתי בלבי, איזה מזל שסבא גברא נפטר ממחלה בשנת **1940**, פחות משנה לפני שהגרמנים הנאצים פלשו ליוגוסלאוויה. אילו היה חי, בוודאי היה גם הוא נלקח למחנות ההשמדה ואתו גם הסבתא והדודה. מאחר שהסבתא והדודה נשארו לבד, לאחר מות הסבא, לקחו אותן סרבים גויים, ידידיו של סבא מלפני המלחמה, לכפר דֶספּוֹטוֹבָץ (Despotovac) והסתירו אותן במשך כל המלחמה. חלק מהתקופה הזאת, כשהיה מסוכן להסתיר אותן בבית, הן התחבאו בבטן האדמה במכרה פחם בסרביה, שלשם הורידו אליהן ידידיהן מזון, בגדים ומצרכים אחרים.
אחרי המלחמה, כשחזרנו ממקום המסתור שלנו באלבניה, לא ידענו אם הן נשארו בחיים או לא. לאחר המפגש המרגש החלטנו שלא להיפרד לעולם מהסבתא והדודה - ועלינו כולנו יחד ארצה, בדצמבר **1948**.
אבל כאן הקדמתי בהרבה את המאוחר... אשוב אפוא לשורשים - והפעם להולדתי שלי.

משפחת קונפינו בבלגרד ב־1925. גברא קונפינו, אשתו, אימו ושתי בנותיו. אימי – שניה משמאל

ואלה תולדות

נולדתי בבלגרד, בירת יוגוסלאוויה, ב־6 בספטמבר שנת 1936, ביום הולדתו השנים־עשר של יורש העצר, המלך פטר (Kralj Petar). לימים, בכל פעם שחגגתי את יום הולדתי, הייתה הבירה היוגוסלאווית מקושטת בדגלים רבים ומוארת באורות צבעוניים וסבתי הייתה משכנעת אותי שהיא אירגנה את החגיגות לכבודי, לרגל יום ההולדת שלי. ואני האמנתי!

כשנולדתי היה אבי - משה מנדיל - צלם צעיר, בן עשרים וארבע, מעיר המחוז ניש (Nish) ולאמא - גבריאלה (אלה) לבית קונפינו, עוד לא מלאו תשע־עשרה שנה.

הדרך שבה הכירו הורי איש את רעותו היא סיפור מעניין כשלעצמו. בבלגרד חיה משפחת קונפינו: האב גברא (שהיה לימים סבי), האם בשקה (סבתי), ילידת הונגריה ושתי בנותיהם - הבכורה גבריאלה־אלה והצעירה גיזלה. גברא קונפינו היה באותם הימים אחד מטובי

בבלגרד בגיל שנה וחצי

אמא והדודה גיזה בילדותן (צילם סבא גברא קונפינו)

הצלמים בבלגרד, במידה רבה הודות להכשרה המקצועית שקיבל בתחילת המאה אצל צלם־אמן בווינה, בירת אוסטריה. בזכות המוניטין שלו מונה לצלם חצר־המלכות היוגוסלאווי של המלך אלכסנדר. המינוי הוסיף לו יוקרה מקצועית, שקידמה את פרנסתו ואת מעמדו בחברה בבלגרד של תחילת שנות השלושים. עמיתיו רחשו לו כבוד ובחרו בו ליושב־ראש ארגון הצלמים הארצי. רבים מחבריו לא היו יהודים ודלתות רבות היו פתוחות לפניו בחברה הגבוהה בעיר הבירה. למעמד כזה לא זכו יהודים רבים ביוגוסלאוויה. גברא קונפינו קצר הצלחה גם הודות להיותו צלם־אמן וגם משום שמשפחתו התערתה לגמרי בחברה המקומית והייתה עלולה להתבולל, אילו לא הקפידה בשקה, אשתו של גברא, שהייתה נצר למשפחה יהודית אורתודוקסית מהונגריה, לשמור באדיקות על מנהגי היהדות במשפחה: הדלקת נרות ושמירת השבת, ביקורים בבית־הכנסת בכל חג ומועד, צום ביום הכיפורים, ליל־סדר כהלכתו ופסח כשר.

שתי הבנות, אלה וגיזלה, למדו בבית־ספר כללי (לא יהודי). אלה, הבכורה, הפסיקה את לימודיה בגיל שבע־עשרה, כדי לסייע לאביה

האב, משה מנדיל (הראשון משמאל), מנגן בתזמורת נוער יהודית

בעבודתו. העסקים בסטודיו של גברא פרחו והוא נזקק לידיים עובדות נוספות. גברא לימד את בתו את סודות המקצוע, ואלה לא זו בלבד שהייתה מסוגלת לעזור לאביה בכל עבודותיו, אלא שלימים עמדה בהצלחה בבחינות וזכתה בדרגת מייסטר, הדרגה המקצועית הגבוהה ביותר בצילום.

יהודים ישבו ביוגוסלאוויה – "ארצם של הסלבים הדרומיים" – מימי קדם, כשעדיין הייתה פרובינקיה אילירייה של רומי. בעת החדשה התרכזו היהודים בערים הגדולות. יותר משליש מהם עסקו במסחר. במפקד האוכלוסין של ראשית 1931, נמנו בזגרב יותר משנים עשר אלף יהודים (6.6% מכלל האוכלוסייה) ובבלגרד היו באותה העת כתשעת אלפים יהודים (3.5% מכלל התושבים). מכיוון שהחברה היוגוסלאווית הייתה פתוחה לפני יהודים שרצו להיקלט בה, ההתבוללות הייתה רבה.
גילויי האנטישמיות היו תופעה חדשה שהגיעה ליוגוסלאוויה מגרמניה, שם היתה נפוצה משלהי שנות העשרים. המלך אלכסנדר

היה ידיד גלוי של היהודים. הנסיך פאול (Princ Pavle), יורש העצר, התנגד ללחצים של גרמניה ולא הצר את צעדי היהודים בארצו. אבל כשהמשטר הנאצי הידק את טבעת החנק הכלכלי על יוגוסלאוויה, נאלצה הממשלה להעלים עין מגידול בגילויי אנטישמיות, בעודה מצהירה בגלוי על יחסה האוהד ליהודים.

בשנת 1934 בא לעיר הגדולה בחור חדש - משה מנדיל, בן עיר המחוז ניש, צלם יהודי צעיר בן עשרים ושלוש. הוא פתח סטודיו ברחוב מרכזי בבלגרד והציג לראווה עבודות מודרניות וחדשניות, נועזות ולא שיגרתיות לזמנים ההם. שמו החל ללכת לפניו והוא נבחר כחבר בוועד ארגון הצלמים, שגברא קונפינו עמד בראשו. גברא רחש חיבה למשה והתייחס בסלחנות לשחצנותו ולהתלהבות העלומים שלו. העובדה שמשה היה יהודי תרמה בוודאי ליחסו המיוחד של גברא. אבל בתוך זמן קצר התחיל גברא להרגיש את התחרות של משה, שמשך רבים מן הלקוחות של הסטודיו הוותיק. התחרות הגיעה לשיאה ביום שבו התקיים הנשף השנתי המסורתי בחצר המלכות בבלגרד. גברא הכין את צוותי הצילום שלו לערב הגדול והתארגן מבעוד מועד באולמות הארמון שבהם היה אמור להיערך הנשף. גברא ועוזריו הציבו במקום האירוע מצלמות גדולות על חצובות, עם בד שחור, מבזקים של נורות מגנזיום וכיוצא בכך. אלא שמשה הצעיר הכין לו הפתעה: הוא פנה למערכות עיתונים, והציע לספק להם תצלומים מן הנשף חינם אין כסף בתנאי שתינתן לו בלעדיות - ורק תצלומיו יפורסמו, עם שמו, בעיתון! מערכות העיתונים החשובים, שנהגו לשלם סכומי כסף נכבדים תמורת תצלומיו של צלם החצר גברא קונפינו, התפתו ונתנו למשה את הבלעדיות לצילום האירוע.

בעוד ההכנות לנשף בעיצומן, בא משה לארמון עם צוותו, מצויד באישורי הבלעדיות, וסילק את גברא ואת צוותו בבושת פנים מהארמון! למחרת "כיכבו" תצלומיו של משה מנדיל בכל העיתונים. גברא הגיב על העלבון בחריפות: הוא ניתק כל קשר מקצועי או חברתי עם משה וממש החרים אותו, אך עסקיו של משה הוסיפו לפרוח.

זמן קצר אחרי האירוע המביך, קיים אירגון הצלמים נשף לבני משפחות הצלמים, חברי האירגון. לשולחן הכבוד הסבו חברי הוועד, ובמרכז - יושב הראש גברא קונפינו. משה, שהיה גזבר האירגון, היה אמור להסב

אימי, אלה קונפינו, בצעירותה
– כפי שצילם אותה אביה

אבי, משה מנדיל, חייל בצבא
היוגוסלאווי, עם הוריו, סבי וסבתי

אל אותו שולחן. גברא לא הסכים לשבת לידו. משה, שהיה הצעיר מבין שניהם ורווק, עבר לשולחן אחר שאליו הסבו צעירות וצעירים, בני משפחות הצלמים.

אחת הצעירות, בלונדינית יפה, עגלגלה ו"עסיסית" - הייתה בתו הבכורה של גברא... משה לא ידע שזו בתו של מתחרהו המכובד, והיא לא ידעה שזה משה הצלם שממרר לאביה את החיים. הם התחילו בריקוד אחד ואחר־כך רקדו ריקוד שני ושלישי ובסוף הערב קבעו לשוב ולהיפגש.

כשנודע לאלה מיהו המחזור הנלהב, היא פחדה לגלות לו שהיא בתו של

הורי ביום נשואיהם, עם בני משפחתם הקרובה

גברא ולספר עליו לאביה. אבל כשגילתה למשה את זהותה, הוא שמח על הסיכוי לקירוב לבבות מחודש עם אביה. רק כעבור שבועות מספר הרהיבה אלה עוז בנפשה לגלות לאביה שהיא נפגשת עם משה. הוא הרצין, כיווץ את גבותיו וכשכבר הייתה מוכנה לגרוע מכול, הוא אמר: "אם יש מישהו בעולם שאני יכול למסור אותך לידיו בלב שקט - זה משה מנדיל." לשמחתה לא היה גבול, אך עבר זמן עד שמשה העז לבוא לבית משפחת קונפינו. הוא גם לא שכח עד יומו האחרון איך בשקה, אמה של אלה, הלכה אחריו ובידה סמרטוט וניגבה כל דבר שהוא נגע בו או דרך עליו, שמא ישאיר "סימנים" אחריו. לא במהרה מחלה לו על הפגיעה שפגע בבעלה.

החתונה התקיימה ברוב פאר ב־17 בנובמבר 1935 וב־6 בספטמבר 1936 אני נולדתי. אמי הייתה רק בת תשע־עשרה וסבתי הייתה בת שלושים ושמונה. היו ש"חשדו" בסבא ובסבתא שלי, שהם הורַי שהביאו אותי לאוויר העולם בגיל קצת מתקדם, כי לא האמינו שאני הנכד שלהם.

עם שני הסבים: מימין דוד מנדיל משמאל גברא קונפינו

עם סבתא בשקה

השנה הראשונה אחרי החתונה הייתה קשה מאוד להורי, כמו להרבה זוגות צעירים המטופלים בעבודה ובגידול ילד כבר בראשית דרכם המשותפת בחיים. אמי הייתה זקוקה לקרבתה של אמה. אבי המשיך לעבוד בסטודיו הפרטי שלו, שעדיין התחרה בסטודיו של סבא. אחרי שנולדתי הגיע אבי לכלל מסקנה שלמען שלום בית ייטיב לעשות אם יעבור לעיר גדולה אחרת, לא רחוקה מבלגרד. "לא טוב שיהיו שני 'מלכים' בעיר אחת," נהג לומר. אבי רצה להיות "המלך" היחיד בעירו, וסבי לא היה מוכן עדיין לוותר על "המלוכה" רבת השנים בבלגרד.
בשנת 1937 עברו הורי לגור בנובי־סאד (Novi-Sad) שעל גדות הדנובה, בירת חבל וויוודינה (Voyvodina), כמאה קילומטר צפונית מבלגרד.

היהודים הראשונים התיישבו בנובי־סאד ב־1697. ב־1735 התפקדו בעיר זו חמישים ושישה יהודים. לחמישה־עשר מהם היו בתים משלהם – תופעה יוצאת־דופן בימים ההם, כשנמנע מיהודים להיות בעלי נכסי דלא־ניידי. ב־1739 באו לנובי־סאד פליטים יהודים מבלגרד, שננטשה על ידי האוסטרים, שליטי המרחב. נובי־סאד הוכרזה כעיר חופשית ופרנסיה הכירו בקהילה היהודית המקומית, שבראשה עמד "שופט" (ראש הקהל). ב־1749 נבנה בית־כנסת בעיר וב־1909 נחנך באותו מקום בית הכנסת המפואר העומד על תלו עד היום. ב־1843 כבר היו בנובי־סאד 727 יהודים. ב־1868 נבחרו שלושה יהודים למועצת העיר. בסוף המאה התשע־עשרה חיו בעיר כאלפיים יהודים.
ב־1806 הוקם בית־ספר יהודי לילדי ישראל, שנתמך על ידי אוצר המדינה.
מספר היהודים בנובי־סאד גדל והלך בהתמדה, ככל שהשתפר יחסה של החברה המקומית אליהם. כשהורי השתקעו בעיר הזאת, הרגישו בה בנוח, כיוגוסלאווים לכל דבר.

בשנת 1938 נולדה בנובי־סאד אחותי רִינה (אירנה) ואני הצמדתי לה את הכינוי בֶּבָּה (Beba) , "תינוקת" - כינוי שמלווה אותה עד היום.
בנובי־סאד פתח אבא סטודיו חדש, מודרני וחדשני בשם "פוטו רויאל". בתוך שנתיים־שלוש גדל צוותו ומנה קרוב לעשרים עובדים, דבר חסר תקדים בימים ההם. הסטודיו היה ממוקם במרכז העיר ואנחנו התגוררנו

למעלה: הורי ביציאה מ"פוטו רויאל" בנובי־סאד. מימין הדודה בלנקה, אחותו של אבא

המשפחה בבית בנובי־סאד ב־1940, ביום הולדתי הרביעי

בבית חדש ומודרני, במרחק הליכה מהסטודיו. שמו של "פוטו רויאל" הלך לפניו בכל רחבי ויוודינה והגיע עד לבלגרד הבירה.

בשנים שבהן הסטודיו של אבא עלה ופרח בנובי־סאד, החל להתעמעם זוהרו של הסטודיו של סבא בבלגרד. סבא, שנפצע בדליקה שפרצה בסטודיו שלו, לקה בהמשך במחלת דם נדירה ונפטר בשנת 1940 והוא בן ארבעים ושמונה בלבד.

מצבנו הכלכלי בנובי־סאד היה מבוסס ואבא תמך בסבתא ובדודה גיזה, שהמשיכו לנהל את הסטודיו של סבא אחרי מותו.

שנות הפריחה והשגשוג, האושר והעושר, נקטעו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה באירופה, שהגיעה ליוגוסלאוויה ב־6 באפריל 1941, עם הפצצת בלגרד על־ידי הגרמנים.

פלישת הגרמנים ליוגוסלאוויה

סבתא בשקה קונפינו התאלמנה, כאמור, עוד לפני שפרצה המלחמה ביוגוסלאוויה, אך המשיכה להפעיל יחד עם הדודה גיזה את "פוטו גבראי" בלב בלגרד. הורי, אחותי ואני, שגרנו בנובי־סאד, היינו מבקרים לעתים קרובות אצל הסבתא והדודה בבלגרד. היינו קשורים אליהן מאוד וגם לא רצינו להשאיר אותן לבדן בחגים ובסופי־שבוע.

בשביל אחותי בבה, שהייתה בת שנתיים וחצי, ובשבילי, שהייתי בן ארבע וחצי, כל ביקור כזה אצל הסבתא והדודה בבלגרד, היה חגיגה גדולה. לביקורים התלוו תמיד מתנות יפות ויקרות (ליום הולדתי הרביעי קיבלתי מכונית עם דוושות לנהיגה עצמית!) ויציאה למסעדות ולבילויים שונים. אף על פי שסבתא, אמא והדודה היו שרויות באבל בשנה הראשונה למות סבא והקפידו ללבוש שחורים, סבתא ידעה תמיד להנעים לנו את שהותנו אצלה.

כך קרה שביקרנו אצל הסבתא והדודה בבלגרד בסוף השבוע של השישה באפריל 1941, היום שבו הופצצה בלגרד על־ידי הגרמנים שפלשו ליוגוסלאוויה. מכיוון שבאנו לבלגרד לביקור קצר של סוף שבוע, מתוך כוונה לחזור לנובי־סאד למחרת, לא היו לנו אלא הבגדים שלגופנו. למעשה, חזרנו לנובי־סאד רק כעבור כחמש שנים, בתום המלחמה!

את ההפצצה עצמה, אני זוכר עד היום: לא היה מקלט בבית הדירות הגדול שבו התגוררה סבתא, לכן מיהרו ההורים, הסבתא והדודה להוריד אותנו, הילדים, למרתף. בימים כתִקנם שימש המרתף לאחסון עצים ופחם. עכשיו התמלא באנשים מבוהלים, דיירי הבית.

במהלך ההפצצה, אבא החזיק מעל לראשינו, הילדים, "לאבור" (Lavor)

- מעין קערה גדולה מצופה אמייל - כדי להגן עלינו במקרה של פגיעה בבית והתמוטטות קירות. ה"לאבור" היה מיותר, תודה לאל, ולא נפגענו. כשהסתיימה ההפצצה ויצאנו מהמרתף לרחוב, ראיתי בפעם הראשונה בחיי גוויות של בני אדם שנפגעו, אך דווקא פגרי הסוסים שנהרגו בהפצצה הם שעשו עלי את הרושם המזעזע ביותר.
נמלטנו ברגל, עם עוד עשרות אנשים, לאזור כפרי בפרברי בלגרד. הסרבים הכפריים מכניסי האורחים קיבלו את הפליטים מבלגרד בסבר פנים יפות - ולנו הילדים זאת הייתה חוויה מרגיעה. זאת הייתה הפעם הראשונה שקראו לנו "פליטים" - שם שדבק בנו מאז לכמה שנים.

כמו כל אזרח־מן־השורה, גם בני המשפחה שלנו לא ידעו מה התרחש הרחק מאתנו, ומהו הרקע ההיסטורי לאסון שפקד את יוגוסלאוויה ואת תושביה, כולל היהודים ואנו בתוכם.

רק כעבור שנים נודעו לי הפרטים האלה:
הגרמנים פלשו ליוגוסלאוויה ב־6 באפריל 1941 בעוצמה של שלושים ושלוש אוגדות, מהן שש משוריינות. אף־על־פי שהיוגוסלאווים היו לוחמים מעולים, הם היו נחותים מהגרמנים ברמת האימונים והחימוש. חיל האוויר הגרמני, ה"לופטוואפה", שלט באוויר ובעודו מפציץ את בלגרד וערים אחרות בלא חמלה, פילחו שש שדרות גרמניות חזקות את קווי ההגנה היוגוסלאוויים וניתצו את הצבא היוגוסלאווי לרסיסים. מסע המלחמה נמשך עשרה ימים בלבד. ב־17 באפריל נכנעה יוגוסלאוויה. אבל היוגוסלאווים לא הניחו לכובש לנוח על זרי הדפנה, ויצאו כמעט מיד למלחמת גרילה ופרטיזנים נגד הגרמנים. שני כוחות לחמו בגרמנים, ולמרבה הצער גם זה בזה: כוח ה"צ'טניקים" בפיקודו של דראז'ה מיכאלוביץ' וכוח הפרטיזנים הקומוניסטים בהנהגתו של יוסיפ ברוז טיטו.
יוגוסלאוויה הייתה מפולגת מבית – בין לאומנים קרואטים, סרבים ומונטנגרים, בין קתולים, נוצרים פראווסלאווים ומוסלמים. אבל לנוכח הפולש־הכובש נאספו כולם אל הדגל – והיהודים ביניהם. נציגי כל הארגונים והמוסדות היהודיים התכנסו בבלגרד

כדי להציע סיוע מרבי לממשלה. בקרב הלוחמים בגרמנים בלטו היהודים במספרם הרב ובעוז רוחם. יותר משבע מאות מהם נפלו בקרב.
ההפצצות הגרמניות הרסו הרבה בתי כנסת ומרכזים קהילתיים יהודיים.
אחרי הכיבוש נדרשו היהודים, ב־20 באפריל 1941, להתייצב במטה הגסטאפו עם כל תכשיטיהם ודברי הערך שלהם. הגסטאפו הכין רשימות של יהודים שנועדו למעצר. כל היהודים נדרשו לענוד "טלאי צהוב" ובו מגן דוד והמילה "יהודי".
כל חשבונות הבנקים של היהודים הוקפאו. כל הגברים בני ארבע־עשרה עד שישים גויסו לעבודות כפייה.
בינתיים הצליחו הקומוניסטים לאחד את כל הפלגים והעמים של יוגוסלאוויה במסגרת אידאולוגית ואירגונית אחת, הודות למנהיגותו הכריזמטית והתקיפה של טיטו הקרואטי.
טיטו עלה מבלגרד להרים ב־16 בספטמבר 1941, כשתחת פיקודו כחמישה־עשר אלף איש, רבים מהם לא חמושים. בעת ההיא פיקד מיכאלוביץ' על כחמשת אלפים לוחמים, בהם יהודים רבים, שהקימו "חטיבה פטריוטית יהודית" במסגרת כוח ה"צ'טניקים". רבים מהם היו עצירים במחנות ריכוז, ששוחררו על ידי ה"צ'טניקים".
באמצע המלחמה כרת מיכאלוביץ' שביתת־נשק עם הגרמנים. אחרי המלחמה הוא נשפט והוצא להורג באשמת בגידה.
בשלהי 1943 כבר מנה הכוח של טיטו כרבע מיליון איש והוא שלט בחלקים ניכרים של יוגוסלאוויה והכביד מאוד על שליטת הגרמנים ביוגוסלאוויה.

כאמור, את כל הדברים הללו למדתי רק אחרי־המלחמה. במהלכה ידעתי רק מה שהתרחש במשפחתי ובסביבתה הקרובה. והאירוע הצבאי הראשון שחוויתי היה - ההפצצה הגרמנית על בלגרד.

מיד לאחר ההפצצה והפלישה של הגרמנים, נותקה ווֹיווֹדינָה מסרביה. סרביה נשארה תחת הכיבוש הגרמני, ואילו וויוודינה צורפה להונגריה שבה שלטו הנאצים ההונגרים, בעלי בריתם של הגרמנים. הגבול בין

שתיהן נקבע על נהר הדנובה בבלגרד. כל מי שהתגורר דרומית לדנובה, היה נתון לשליטת הגרמנים וכל מי שנמצא צפונית לדנובה, היה תחת שלטון הונגרי - המעבר מצד לצד היה בלתי אפשרי. העובדה שביתנו, כל חפצינו והסטודיו של אבא היו בנובי־סאד, מעבר לדנובה, לא עניינה אף אחד. בגלל היותנו יהודים, לא כדאי היה למחות בקול רם ולמשוך תשומת לב ועל כן נשארנו בבלגרד.
הגרמנים היו יעילים מאוד והיו כבר בעלי ניסיון באירגון החיים באזורי הכיבוש שלהם. עד מהרה פורסמו הוראות הפוקדות על כל היהודים להתייצב לרישום לעבודות כפייה בפינוי ההריסות שנגרמו בזמן ההפצצות בסְמֶדֶרֶבוֹ (Smederevo). אנו כמו כל היהודים, בכל הגילים, חויבנו לענוד על בגדינו - מלפנים ומאחור - "טלאי צהוב" ובו מגן דוד והמילה "יהודי". כל הזמן פורסמו הוראות חדשות. הייתה אווירה של פחד. היה ברור שאסור להמרות את פי האדונים החדשים. מי שלא נשמע להוראות סיכן את עצמו ואת משפחתו ומי שהימרה בגלוי את פי הגרמנים - נורה במקום!
לאחר שהתייצבנו במקום שנקבע ונרשמנו כדין, גויס אבא לעבודות כפייה. היו ימים שהיה עוסק בפינוי הריסות. זו הייתה עבודה גופנית קשה. בימים אחרים עסק בטאטוא רחובות, מצויד במטאטא גדול ובפח אשפה על גלגלים. זאת הייתה עבודה קלה יותר מבחינה גופנית, אבל משפילה מאוד. לא פעם נקרה בדרכו של אבי מכר ותיק ושניהם נבוכו ולא ידעו אם לברך איש את רעהו לשלום או להעמיד פנים כאילו לא ראו זה את זה.
בהתחלה היה אבי יוצא מדי בוקר לבדו וכולנו - אמי, אחותי, סבתי, דודתי ואני - היינו מסתגרים במשך כל היום בדירה הקטנה. השתעממתי מאוד והפצרתי באבא שייקח אותי אתו לעבודה, עד שנעתר לי. הייתי משתעשע בטאטוא גללי הסוסים באורוות של הגרמנים ואף נהניתי מזה. הייתי בסך הכול בן ארבע וחצי...
באחד הימים אירעה תקרית שגרמה לאבי לחדול לקחת אותי אתו לעבודה. כמו לילדים אחרים היו גם לי צעצועים "ברוח הזמן" - "כלי נשק" מגוונים וביניהם - רובה צעצוע. בעוד אבי עובד בניקוי הרחובות, השתעשעתי ברובה מעץ, שהייתה מחוברת אליו גומיה ובעזרתה יריתי חלוקי אבן קטנים. מטרה מתבקשת מאליה היו החיילים הגרמנים ששמרו על עובדי הכפייה היהודים. ואכן, אגב משחק כיוונתי ופגעתי

באחד החיילים הגרמנים. בלי לחשוב הרבה, שלח החייל את ידו אל נרתיק אקדחו ועמד לשלוף אותו. אבא, שראה מה קרה, זינק ממקומו, תפס בידי, סוכך עלי בגופו, התנצל לפני החייל הגרמני על מעשה הקונדס שלי וביקש את סליחתו. למזלי, התרצה הגרמני. אבל מאז השאיר אותי אבי בבית עם הנשים והילדים האחרים.

כעבור חודשים מספר פורסמה הוראה חדשה: על כל היהודים להתייצב ביום מסוים ובשעה מסוימת במגרשי היריד של בלגרד - סָיימִישטֶה (Saymishte) - כדי להילקח למחנות עבודה בגרמניה. רבים מהיהודים ראו בכך גזירה שאפשר לעמוד בה. "נעבוד במחנות עבודה של הגרמנים," חשבו, "נסייע להם במאמץ המלחמתי וכך נציל את עצמנו. כשהמלחמה תסתיים - נחזור לבתינו."

זו הייתה תחילת שנת 1941, לפני ששמועות על מחנות ההשמדה בגרמניה הגיעו לאוזנינו. אף על פי כן החליט אבי שהפעם הוא לא יישמע להוראות, ויהיה המחיר אשר יהיה. לבו ניבא לו רעות. "מי שילך למחנות העבודה שלהם, לא ישוב לעולם לביתו," אמר בנחישות. הייתה התלבטות משפחתית: סבתי סרבה להסתכן וחשבה שצריך להישמע להוראות ולהתייצב במקום שנקבע. אבי עמד על דעתו שלא להתייצב. אמי ניצבה לצד אבי - והורי התחילו להתארגן לבריחה מבלגרד. הכיוון הכללי היה - דרומה, רחוק ככל האפשר מן הגרמנים. הסבתא והדודה בחרו שלא להצטרף אלינו. הן נשארו בבלגרד ואיחלו לנו הצלחה ומזל בדרכנו.

משנפלה ההחלטה שלא להתייצב בנקודת האיסוף ליציאה למחנות העבודה בגרמניה, יצרו הורי קשר עם חברים וידידים ותיקים מתקופת חייהם ולימודיהם בבלגרד לפני המלחמה. רובם היו חברי ילדות של אמי (שכן אבי גדל בניש) ועמיתיו לעבודה של אבי. כולם היו נכונים לסייע, על אף הסיכון הרב שנטלו על עצמם.

כצעד ראשון התפצלנו בין ארבע משפחות שונות: אני גרתי אצל משפחה אחת, אחותי אצל אחרת, אמי אצל משפחה שלישית ואבי - בביתו של חבר ששהה מחוץ לעיר. במקביל הכינו בעבורנו החברים הלא־יהודים תעודות מזויפות עם שמות נוצריים סרבים. מנדיל הפך למנדיץ', משה היה למירקו ואילו אני נשארתי גברא, שהוא שם סרבי נוצרי נפוץ.

על־פי התכנית, עמדנו לעזוב את בלגרד כעבור שבועיים. נקבע שניפגש

בתחנת הרכבת הראשית של בלגרד ונעלה לרכבת שנוסעת דרומה, אל מחוץ לתחום השליטה של הגרמנים, לכיוון קוסובו, שהייתה בשליטת האיטלקים, או למקדוניה, שהייתה בשליטת הבולגרים. בלגרד וסרביה, שהיו בשליטה גרמנית, היו מסוכנות ביותר ליהודים.

הבריחה מבלגרד

הייתה שעת בוקר מוקדמת ותחנת הרכבת של בלגרד המתה אדם. אחד החברים של אבא הביא אותי אל מקום המפגש. בבית, לפני שיצאנו לדרך, הוא הכין אותי לפגישה: "אתה הולך עכשיו לפגוש את אמך, את אביך ואת אחותך," הוא אמר, "אבל אסור לך בשום אופן להראות סימנים של שמחה או התרגשות. עליך להישאר שקט ורגוע ורק לתת יד לאמא שלך. הבנת?!" איני יודע אם הבנתי את הוראותיו או לא, אך התרגשות עצומה אחזה בי ולבי פעם בחזקה. הרי לא ראיתי את אמא, את אבא ואת אחותי ימים רבים, ועכשיו כשעמדתי סוף־סוף לפגוש אותם - נאסר עלי להביע את שמחתי!

קרבנו אל נקודת המפגש ועיני קלטו את בבה אחותי קרבה ובאה מצד אחר של הרציף, אוחזת בידה של אשה זרה. נבהלתי. חששתי שהיא תקלקל את התכנון הקפדני ותפרוץ בבכי או בקריאות שמחה למראה ההורים. המתח שאחז בי סייע לי, ככל הנראה, לרסן את התרגשותי. הצלחתי להיות שקט לגמרי, כמעט משותק.

לא אשכח את פני אמי באותו המעמד: היא קרבה שלובת זרוע עם גבר זר, חבר של הורי, רצינית, חיוורת, חסרת הבעה, ללא שום הפגנה של רגשות, כמו פסל - ורק הדמעות זלגו מעיניה על לחייה. אני זוכר שתמהתי, האם זאת באמת אמא שלי...

פניו של אבי אינן זכורות לי באותו המעמד. זכור לי רק שהוא "תפס פיקוד" במהירות, קיצר את רגעי הפגישה הדרמתית והוביל אותנו מיד לקרון הרכבת. אינני בטוח אם נפרדנו כראוי ממלווינו, כי מהר מאוד נבלענו בתוך הקרון, בין הנוסעים האחרים.

הרכבת שעטה בין הרי סרביה והגיעה לגְרְדֶלִיצֶה (Grdelice), עיירה בגבול אזור הכיבוש הגרמני. שם נבדקו תעודותיהם של הנוסעים שעמדו לעבור לצד האחר של הגבול. אספו מכולם את התעודות ואנחנו נשארנו לשבת במקומותינו, ממתינים להמשך הנסיעה. לפתע נשמעה קריאה ברמקול תחנת הרכבת: "מנדיץ' מירקו ומשפחתו - לרדת מהרכבת ולגשת לתחנת ביקורת הגבולות!"

הורי אחזו אותנו, הילדים, בידיהם ומלאי חרדה ומתח התחילו לצאת מהקרון. אני זוכר שאבי לחש לאמי: "תתנהגי בטבעיות, אל תיראי מבוהלת."

בצריף ביקורת הגבולות חיכו לנו קצין אס־אס ושוטר סרבי ששירת את הנאצים. הקצין הגרמני התנפל בצעקות על אבי: "דו ביסט יודה!" ("אתה יהודי"). אבי העמיד פנים שאינו מבין וביקש מאמא שתברר מה רוצה הקצין. אמי, שהגרמנית הייתה שגורה בפיה, שאלה מה הבעיה. קצין האס־אס שאג: "כאן כתוב ששם אביו של מירקו מנדיץ' הוא דוִד - וזה שם יהודי!"

אמי הגיבה מיד, שהשם דוד מקובל גם בין הנוצרים. באותו שבריר של דקה שאמי העסיקה את הגרמני, הספיק אבי להתעשת ולחשוב על רעיון שכנראה הציל את חיינו (...ולא בפעם האחרונה).

לפני המלחמה נערך אבי לקראת חג המולד הנוצרי והכין תמונות לחלון הראווה של הסטודיו שלו בנובי־סאד. כחודש ימים לפני חג המולד הוא צילם אותי ואת אחותי ליד עץ אשוח מקושט. התמונות המוגדלות והממוסגרות הוצגו בחלון הראווה הגדול וריתקו אליהן קהל רב. כשהגיע חג המולד, השתרך תור ארוך של הורים עם ילדיהם לפני הסטודיו של אבי שרצו להצטלם ליד עץ האשוח, בדיוק כמו זוג הילדים שבחלון הראווה.

"איפה התמונה של הילדים ליד עץ האשוח?" שאל אבי את אמי בקול בוטח, בעוד קצין האס־אס ממשיך לצרוח.

אמי פתחה את ארנקה ושלפה את התצלום שצולם כחצי שנה קודם לכן. בעודו מחזיק את בבה בזרועותיו הושיט אבי את התצלום אל מול עיניו של הקצין הגרמני ואמר לו בגרמנית הדלה שבפיו: "הנה, אתה רואה, אנחנו נוצרים, חוגגים את חג המולד." ובבה, שהייתה כמעט בת שלוש ומתוקה מאוד, צייצה בקול ילדותי: "אתה רואה, דוד? זאת אני וזה האח שלי אִיקִי." (כך היא קוראת לי עד היום). הקצין חדל לצרוח והורה לנו

בסבר פנים זועפות: "צאו וחכו בחוץ."

איני יודע כמה זמן עבר בפועל, אבל הוא נראה לנו ארוך כנצח.

במרחק של כעשרים מטר מצריף ביקורת הגבולות עמד קיר גדול מוכתם בכתמים כהים. האדמה שלרגלי הקיר הייתה מוכתמת גם היא. ייתכן שהקיר ההוא לא היה נחרת בזיכרוני ולא הייתי מייחס לו משמעות מיוחדת, לולא התאמצו הורי להפנות את ראשינו ואת תשומת לבנו ממנו ולהסתיר אותו מעינינו. דווקא בגלל זה התעוררה סקרנותי והגנבתי מבטים חטופים אל מה שהיום אני מבין שהיה קיר ההוצאה להורג של מי שנפלו בידי הגרמנים בנסותם לחצות את הגבול: יהודים, קומוניסטים ואחרים.

מחשבותי נקטעו באחת עם הישמע הקריאה ברמקול: "מנדיץ' מירקו ומשפחתו - לעלות לרכבת." ברגע הראשון לא קלטו הורי שהכוונה אלינו. אמי התנערה ראשונה ואמרה: "זה אנחנו. קוראים בשמנו."

חזרנו לקרון הרכבת ושמענו בהקלה גדולה את קול המשרוקית של מנהל התחנה המכריז על יציאת הרכבת. הרכבת התחילה לזוז לאט־לאט - ואז לפתע שבה ונשמעה שריקת המשרוקית והרכבת נעצרה. קפאנו במושבינו. הורי הסיטו את מבטיהם לאט אל החלון, כדי לראות מה קרה ועל מה העיכוב הנוסף. על הרציף עמד קצין האס־אס וחיפש אותנו בעיניו. כשאיתר את הקרון שבו ישבנו, פנה אלינו בצעדים נמרצים. אני משוכנע שלבם של הורי החסיר פעימה. הקצין עלה לקרון, צעד במהירות לעברנו, עמד והקיש בעקבי מגפיו, אחר־כך הושיט לנו תצלום שהוא שלף מכיס מעילו. בתמונה נראו שני ילדים גרמנים בלונדינים, בערך בגיל בבה ובגילי, ליד עץ אשוח מקושט. "אלה ילדי," הוא אמר.

"ילדים יפים ותמונה יפה!" אמר אבא.

הקצין החזיר את התמונה לכיסו, הקיש בעקביו, הצדיע במועל יד, אמר "דרך צלחה!" ויצא מהקרון במהירות. האם השתכנע והאמין שאנחנו נוצרים? או אולי עורר בו התצלום שלנו זיכרונות אישיים שהציתו בו זיק של אנושיות?...

התמונה שהצילה חיים: אחותי ואני ליד עץ אשוח מקושט. צילום שהכין אבי לחלון הראווה לקראת חג המולד

בבית הסוהר בפרישטינה

הגענו למקדוניה ולקוסובו, שעדיין לא נכבשו על ידי הגרמנים. הן היו בשליטת בעלי בריתם הבולגרים והאיטלקים והיהודים עדיין הסתובבו שם חופשיים, בזהותם האמיתית. איזו תמימות הייתה בהורי ובפליטים יהודים אחרים שהגיעו מבלגרד! הם חשבו שהסכנה חלפה, האמינו שהגיעו לחוף מבטחים, יצרו קשר עם הקהילה היהודית המקומית וחשפו את זהותם האמיתית כיהודים.

זה המקום לציין, שמלחמת העולם השנייה הגיעה אלינו יותר משנה וחצי אחרי שפרצה. היא התחילה באירופה ב־1 בספטמבר 1939 והגיעה ליוגוסלאוויה רק באפריל 1941, אבל כבר היה אפשר לדעת מה קרה ליהודים בכל הארצות שנכבשו על ידי הגרמנים ואפשר היה לנחש שבמוקדם או במאוחר אותו גורל צפוי גם ליהודים בכל חלקי יוגוסלאוויה; שמה שקרה בבלגרד באביב, יגיע לסקופיה ולפרישטינה בקיץ או בסתיו. אבל היהודים – ובתוכם גם הורי – לא קלטו זאת, ואולי לא רצו לדעת שצפוי להם גורל דומה לזה שפקד את יהודי אירופה הכבושה.
למעשה, נפתחה הרעה עוד באפריל 1941, לאחר ביתורה של יוגוסלאוויה. מקדוניה ("סרביה הדרומית") סופחה לבולגריה כמעט בשלמותה ואילו אלבניה קיבלה נתח קטן ממקדוניה. גם חבל קוסובו ברובו סופח ל"אלבניה הגדולה", שהועמדה תחת חסותה של איטליה, בעלת הברית של גרמניה הנאצית. פרישטינה, בירת החבל (שחזרה לחדשות בשלהי שנות התשעים), משכה אליה פליטים יהודים מאזורים אחרים. פשטה שמועה שהאיטלקים אינם רודפים את היהודים וכי האלבנים מכניסי

אורחים ומסייעים לפליטים. ואכן, יהודים שהגיעו לפרישטינה התקבלו יפה לא רק על ידי האוכלוסייה היהודית הקטנה, כי אם גם על ידי האלבנים והאיטלקים. אלה האחרונים לא הטילו כל הגבלות שהן על היהודים.

ב־2 במרס 1942 כלאו הגרמנים את כל יהודי קוסובסקה מיטרוביצה (Kosovska Mitrovica) וכעבור שלושה ימים הובאו לשם יהודים מאזורים אחרים. רובם הועברו כעבור שבוע לניש ושם נרצחו.

כשנודע הדבר בחבל קוסובו, עצרו האיטלקים את כל הפליטים היהודים בפרישטינה – כמאה ועשרים נפש. האיטלקים הסבירו כי זה "מעצר מגן". כמאה ועשרים פליטים יהודים, רובם מבלגרד וגם אנחנו בתוכם, נעצרו בבית הכלא של פרישטינה.

המשפחה שלנו הגיעה לפרישטינה אחרי נדודים בערים שונות בדרום. זה היה בקיץ 1941, כשבתי־הספר היו בחופשת הקיץ שלהם. לכן, כנראה, ריכזו את כל המשפחות היהודיות שנמלטו מבלגרד ומהצפון, בבית־ספר גדול. כמה משפחות רוכזו בכל כיתה ושם ישנו על מזרנים פרוסים על הרצפה ועל שולחנות התלמידים. השתמשנו בשירותים של בית הספר והתרחצנו בכיורים. לא היו אמבטיות, אף לא מקלחות. התנאים במקום לא התאימו לשהייה ממושכת של גברים, נשים וילדים רבים, לכן העבירו אותנו למקום מתאים יותר לאוכלוסייה מגוונת כזאת - לבית הסוהר העירוני של פרישטינה, ששכן בקצה הרחוק של העיר. המעבר מבית הספר לבית הסוהר היה כרוך בצעדה ברגל דרך רחובות העיר. כמאה ועשרים איש, ילדים, מבוגרים וזקנים, נדרשנו לשאת את מטלטלינו, סודרנו בשורות, והוקפנו שומרים חמושים ברובים מכודנים - כמטר וחצי בין שומר לשומר - וכך צעדנו ברחובות העיר, מבית הספר אל בית הסוהר. המחזה היה מביך: בצדי הדרך, על המדרכות עמדו המוני אנשים, תושבי פרישטינה הקוסוברים. התגובות היו מגוונות: ממחיאות כפיים וקריאות עידוד, הזדהות ותמיכה ועד לקריאות בוז וגידופים. אני זוכר שהקריאות לא השפיעו עלי. הייתי עייף מאוד מההליכה הממושכת ורגלי כאבו. למבוגרים היה האירוע בוודאי הרבה יותר טראומטי.

בבית הסוהר העירוני היו כלואים עבריינים ופושעים פליליים: רוצחים,

עם אבא בתא בבית הסוהר בפרישטינה

גנבים, שודדים ואחרים. כדי לפנות מקום לנו, היהודים, צופפו את כולם באגף אחד בבית הסוהר. נכנסנו מבעד לשערים גדולים עשויים ברזל ועץ, עברנו דרך מבנה בנוי אבן, קריר ומוצל, ששם היו משרדי בית הסוהר וההנהלה ויצאנו לחצר פנימית גדולה שהייתה מוקפת מבנה חד־קומתי ובו חדרים למגורים, שירותים ומקלחות משותפות.
את פנינו קיבלו חיילים איטלקים ושומרים קוסוברים מפרישטינה. בחצר הוצב שולחן גדול ומאחוריו ישבו קצינים איטלקים, האחראים על בית הסוהר. לאחר שהוכנסנו כולנו לחצר ועמדנו צמודים לקירות המבנה, כשפנינו אל השולחן הגדול, קרא המפקד לכולם לגשת אחד־אחד אל השולחן כדי להתחיל ברישום דיירי בית הסוהר החדשים. איש לא זז ממקומו. הפחד שיתק את כולם. המפקד שב וקרא לגשת אל השולחן ולהתחיל ברישום. לא הייתה תגובה. בפעם השלישית הוא הרים את קולו וצעק שאם לא נתחיל לציית לו, הוא יצביע על מישהו מסוים ויקרא לו אל השולחן. כעסו רק חיזק את הפחד שאחז בכולם ועדיין איש לא

עם מיכאל קונפורטי(משמאל) בחדרנו בבית הסוהר בפרישטינה

חפצי המשפחה וכל "רכושה"

העז לגשת לשולחן. ואז אחז אבי בידה של אמי והוביל אותנו אל השולחן. אחרי שרשמו אותנו במספרים מ־1 עד 4, נוצר תור של אנשים מול השולחן.

החיים בבית הסוהר בפרישטינה היו נסבלים ואפילו זכורים לי מהם רגעי נועם. חילקו אותנו בין החדרים הגדולים שמסביב לחצר, שלוש־ארבע משפחות בכל חדר. אנחנו היינו בחדר אחד עם משפחת קונפורטי - זוג הורים ושלושה בנים - ועוד משפחה שאת שמה איני זוכר. ישנו על מזרני קש על הרצפה. ארגזי ירקות וקופסאות קרטון שימשו לנו כארונות לאחסון בגדינו, וצרורות רבים היו תלויים על מסמרים על הקירות. השירותים, הכיורים והברזים היו במקום מרכזי בבניין, מחוץ לחדרים. מכיוון שהייתה רק מחראה אחת לכל המשפחות ולא היו בתי שימוש נפרדים לנשים ולגברים, התגבש נוהל: מי שרצה להיכנס לבית השימוש היה צועק מהפתח: "גברים?" או "נשים?" אם לא הייתה נשמעת תשובה מבפנים, אפשר היה להיכנס. אם מישהו מבפנים היה עונה "גברים", או "נשים", היה המבקש להיכנס יודע אם מותר לו להיכנס או לא. היו כמה גברים שכעסו על בבה, שעוד לא הייתה בת ארבע, שהייתה עונה "נשים" והם היו נאלצים להתאפק עד שהיא יצאה - ואז ראו ש"נשים" היא הפיצפונת הזאת...
כשפקדה מכת כינים את תושבי בית הסוהר, עשו לכל הילדים קרחת. גם לבבה, שהיה לה שיער ארוך ומתולתל, עשו קרחת. אמא הלבישה אותה במכנסיים שלי והיא נראתה והתנהגה כבן לכל דבר.
הילדים לא השתעממו בבית הסוהר. התארגנו בקבוצות ושיחקנו בחצר משחקי ילדים, כאילו לא הייתה מלחמה בעולם.
החיילים האיטלקים ששמרו עלינו היו "נשמות טובות". בזמן השמירה הם נהגו לשיר לנו סרנדות ושירי אהבה איטלקיים מתחת לחלונותינו. ההורים שלנו היו מזכים אותם מדי פעם במתנה סמלית או בתבשיל ביתי. הם היו חיילים צעירים, רחוקים מהבית, בארץ זרה, שהתגעגעו לאמהותיהם ולמשפחותיהם שאולי הזכרנו להם אותן במעט והם גמלו לנו ביחס חם ובשירים סנטימנטליים. זכור לי במיוחד השיר שהיה אהוב על כולם וגרם לרבים להזיל דמעה:

"Mama son tanto felice, perche ritorno da te."

"אמא, אני מאושר מאוד משום שאני חוזר אליך."

כיתת הילדים "החיילים" בבית הסוהר בפרישטינה. אני יושב ראשון מימין.
במרכז: רָאלֶה "המפקד"

אבי יצר, כהרגלו, קשרים טובים עם השומרים, הסוהרים ומפקדיהם האיטלקים שהיו אחראים עלינו בבית הסוהר. באחד הימים, כשראה את השומרים מצלמים זה את זה במצלמת חובבים פשוטה, סיפר להם שהוא צלם מקצועי והציע להם לצלם אותם יחד בתמונה אחת. התמונות יצאו, כמובן, מוצלחות מאוד, והם התחילו להזמין אצלו תצלומים: פורטרטים של כל אחד מהם לחוד, או תמונות קבוצתיות, כדי לשלוח הביתה. אבא ביים את הצילומים במשרדיהם, במתקנים הצבאיים השונים, כשהם אוחזים בנשק או עומדים בתנוחות "קרביות" שונות.

אבא נעשה אישיות פופולרית בבית הסוהר. השומרים היו מוכנים לעשות הכול בשבילו. על פי הנחיותיו הם קנו לו מחוץ לבית הסוהר את הפילמים הנכונים, את הנייר ואת הכימיקלים הדרושים לפיתוח תמונות

מקצועיות. בתושייתו ויצירתיותו הרבה, הסב אבא מצלמה למכונת הגדלה: הוא בנה תושבת למנורה מאחורי המצלמה והקרין את האור דרך הפילם, שהיה בצדה האחורי של המצלמה, דרך עדשת המצלמה, על נייר הצילום שהיה מונח לפני המצלמה - והוציא מתחת ידיו תמונות מוגדלות.

מכיוון שלא היו לו קערות לפיתוח התמונות, הוא החזיק את המפתח (developer) ואת הקובע (fixer) בבקבוקים והיה טובל מעט צמר גפן או חתיכת בד רכה במְפַתֵּחַ ומורח אותו על פני התמונה במשיכות מהירות. הוא היה חוזר על הפעולה שוב ושוב עד שהתוצאה הייתה משביעה את רצונו. את כהות התמונה היה בוחן במבט מהיר, לאור גפרור דולק, כדי שלא לחשוף את נייר הצילום לאור. כשהתמונה הייתה מגיעה לכהות הרצויה, היה לוקח פיסת צמר גפן או בד חדש ספוג בקובע ומתחיל למרוח במהירות את נייר הצילום, כדי שהתמונה לא תמשיך להשחיר. השטיפה הסופית הייתה נעשית בברזיות ובמקלחות השירותים. את כל העבודה הזאת היה אבא עושה רק בשעות הלילה המאוחרות, כשכולם ישנו וכל האורות היו כבויים ואף אחד לא הזדקק לשירותים. אני, שכבר התקרבתי לגיל שש, הייתי עוזר לו במלאכתו המעניינת והייתי גאה מאוד על שניתן לי להישאר ער בשעות הקטנות של הלילה, כשכל הילדים האחרים היו צריכים לישון.

לא היה גבול לשמחת החיילים והקצינים האיטלקים למראה התצלומים הנאים שאבא סיפק להם. את הכרת הטובה שלהם הם הביעו במצרכי מזון מעבר לקיצוב המקובל בבית הסוהר.

אבי נהג לומר לקצינים האיטלקים שהוא לא רוצה לקבל עבור משפחתו יותר מצרכי מזון ממה שמקבלות המשפחות האחרות. "אז מה אתה רוצה?" שאלו אותו. "אני רוצה לצאת מכאן ולהיות רחוק ככל האפשר מן הגרמנים!" היה משיב בלא מעט חוצפה. הם היו צוחקים ביודעם שאלה הם חלומות שלא ניתנים להגשמה. אבל הם תגמלו את אבא באישור מיוחד לצאת מדי פעם מבית הסוהר לכמה שעות, כדי לרכוש בעצמו את החומרים והציוד הדרושים לו לעבודות הצילום.

הבִּיטחון שאפיין את חיינו בבית הסוהר בפרישטינה הוליד תחושת שאננות והקהה את יכולת הערכת המצב הנכונה בלב רבים מן הצעירים היהודים. התחילו להישמע דברי ביקורת וקובלנות על תנאי החיים בבית

דייריו היהודים של בית הסוהר בפרישטינה – מרס 1942. אימי, אחותי ואני מסומנים בעיגול. אבי מאחורי המצלמה – מצלם

הסוהר ובמיוחד על הצפיפות הבלתי נסבלת. המתלוננים חשבו אולי שהאחראים על בית הסוהר יקצו לנו עוד חדרים מאגף האסירים הפליליים, אשר יפונו למקום אחר או יצופפו בתאים האחרים. אבל התוצאה הייתה שונה לגמרי.

ביום נורא אחד באו קצינים גרמנים נאצים לבית־הסוהר ואמרו: "שמענו שאתם מתלוננים על הצפיפות, אז באנו להקל על סבלכם ולדלל אתכם. אנחנו מפנים מחצית מיושבי בית הסוהר כדי שירווח לנשארים..."

כולנו הבנו מה פירוש "לדלל" - גם אנחנו וגם שומרינו האיטלקים. פרצו זעקות שבר מפי היהודים ומיד גברו עליהן שאגותיהם של הגרמנים ונביחות הכלבים שלהם. אחר־כך נשלפה הרשימה שהוכנה ביום הראשון לבואנו לבית הסוהר. הרשימה מנתה כמאה עשרים שמות, ובראשה

שמותיהם של ארבעת בני משפחתנו. הגרמנים לא טרחו לערוך מיון: שישים האנשים ששמותיהם הופיעו ראשונים ברשימה היו צריכים לצאת מבית הסוהר ולעלות על משאיות שהמתינו בחוץ.

לעולם לא אדע מדוע התחיל הקצין הגרמני לקרוא את שמות האנשים החל ממספר חמש ברשימה, אחרי ארבעת השמות הראשונים של אבא, אמא, שלי ושל בבה אחותי. לימים עברה שמועה מפה לאוזן שמפקד בית הסוהר האיטלקי גזר מהרשימה את ארבעת השמות הראשונים ומסר לקצין הגרמני רשימה שהחלה בשם החמישי.

האנשים שקראו בשמם פרצו בצעקות ובבכי ונגררו אחד־אחד אל המשאיות שהמתינו מחוץ לבית הסוהר. הם צעקו מעבר לכתפי הגרמנים: "לוקחים אותנו למקום שממנו לא חוזרים!"

אחרי שהמשאיות עזבו את תחום בית הסוהר נשתררה דממה כבדה במקום. איש לא דיבר, איש לא בכה. כולנו, ילדים ומבוגרים כאחד, ישבנו מכונסים בתוך עצמנו, שותקים וחושבים על גורלם של מי שנלקחו כדי "להקל על הצפיפות". לימים נודע לנו שכולם נורו על ידי הגרמנים באחד היערות בפאתי פרישטינה.

הנשארים בבית הסוהר למדו לקח מר, שאסור לשגות באשליות ולשקוע בשגרה ושחייבים לעשות משהו מהר כדי לברוח מפרישטינה, לפני שהגרמנים יגיעו אליה. למחשבה זו היו שותפים גם סוהרינו האיטלקים. אבי, שהשומרים ראו בו את נציגם של היהודים בבית סוהר, ניסה לשכנע אותם להעביר אותנו לאיטליה. אמנם, באיטליה שלט הדוצ'ה בניטו מוסוליני, הפאשיסט, בעל הברית של הפיהרר אדולף היטלר, אבל נגע האנטישמיות הרצחנית נוסח גרמניה הנאצית לא פשה באיטלקים.

לאיטליה לא נשלחנו, אבל כעבור זמן הגיעה הוראה מהדרגים הגבוהים ביותר של הצבא האיטלקי, להגלות אותנו לאלבניה, שהייתה בעת ההיא תחת שלטון איטלקי. ידיעה זו נתקבלה בשמחה בקרב היהודים שבבית הסוהר. ראשית, משום שבאלבניה נהיה רחוקים יותר מהגרמנים. שנית, נוכחנו לדעת שהאיטלקים היו כובשים נוחים ואנושיים יחסית ולהישאר עצורים בידיהם נראה אידאלי באותם ימים.

האיטלקים לא בזבזו זמן לריק. הם ארגנו במהירות משאיות צבאיות שיצאו מכלל שימוש צבאי, כדי להעביר אותנו לאלבניה.

תחילה העמיסו על המשאיות את חפצינו שהיו ארוזים ב"בָּלות" (צרורות גדולים של שמיכות קשורות בפינותיהן), כי מזוודות כבר לא היו לנו.

1996-10-27 22:09 972 3 6472971 KOHLMANN___ 05002 0030060040070 P.01

IV BATTAGLIONE CARABINIERI REALI MOBILITATO "" L A Z I O ""

Nucleo di Pristina

Le sottonotate persone d'ordine superiore sono internate al campo di concentramento.di Kavaj.-

Pertanto hanno libero transito per la suddetta località.

I°)- Mandil Mirko
2°)- Mandil Gabriella
3°)- Mandil Gerson ✓← S/c
4°)- Mandil Irena ✓
5°)- Konforti Jakvo
6°) - Konforti Naftali
7°)- Konforti Nisim ✓
8°)- Konforti Mikailo ✓
9°)- Borger Emil
10°)- Borger Stella
11°)- Altarac Mario
12°)- Altarac Mimi
13°)- Altarac Fasa ✓
14°) - Ruhovarger Ivan
15°)- Ruhovarger Ilona
16°)-Asriel Isak
17°)- Asriel Gitta
18°)- Asriel Sammilo. ✓

7. 1942.

מסמך של הצבא האיטלקי: רשימת המועברים מבית הסוהר בפרישטינה לעיירה קאוואיה באלבניה. משפחת מנדיל 1–4 ברשימה

אחרי שיצרו שכבה של "בלות" על רצפת המשאית, הקימו מ"בלות" אחרות "קירות" סביב דפנות המשאית. אנחנו ישבנו באמצע, מוגנים מהרוח ומנפילה מהמשאית.
כך יצאנו לדרך לכיוון אלבניה, אחרי כשנה בבית הסוהר בפרישטינה. באלבניה פיזרו אותנו בערים שונות. כל קבוצת משפחות הובאה במשאית לעיר אחרת, כדי שלא נהיה מרוכזים במקום אחד ויקל עלינו להיטמע באוכלוסייה המקומית. אותנו הועידו לעיר קאוואיה (Kavaya), אחת מן הערים היותר גדולות באלבניה שאליהן נשלחו הפליטים־העצירים היהודים.

אלבניה היא אחת המדינות הקטנות ביותר באירופה. שטחה גדול בכרבע משטחה של מדינת ישראל ומספר תושביה בפרוץ מלחמת העולם השנייה היה פחות משני מיליוני נפש. אלבניה היא ארץ הררית, שתושביה עזי־נפש ושוחרי חירות. כובשים רבים פקדו אותה, אך מעולם לא הצליחו לשלוט בה שליטה של ממש.
באפריל 1939 פלשה איטליה לאלבניה כדי להשתלט על מוצא הים האדריאטי ולהשתמש בשטח כמקפצה לפלישה ליוון. האיטלקים נשארו באלבניה עד לכניעתם לבעלות הברית בספטמבר 1943.
גם באלבניה, כמו ביוגוסלאוויה, היו הקומוניסטים הקבוצה החזקה והמאורגנת ביותר במדינה, גם מן הבחינה הפוליטית וגם מן הבחינה הצבאית. באלבניה הייתה מורשת של לוחמים־שודדים מאז ימי הביניים. הטופוגרפיה ההררית של המדינה מנעה שליטה של פולש־כובש זר. במלחמת העולם השנייה הוגבלה השליטה האיטלקית ואח"כ הגרמנית לערים הגדולות ולעורקי התחבורה העיקריים באלבניה. המצב הזה המתיק את גורלם של הפליטים היהודים בארץ זו. יש להוסיף על כך את אופיה של האוכלוסייה האלבנית ואת המסורת האלבנית המקדשת הכנסת אורחים והגשת סיוע לאדם השרוי במצוקה.

"הבית האדום" בקאוואיה

הגענו לאלבניה בשלהי הקיץ של שנת 1942. אחרי הגיהנום שעברנו ביוגוסלאוויה - אלבניה הייתה בעבורנו גן־עדן עלי אדמות. הפליטים היהודים התקבלו על ידי האוכלוסייה המקומית בלבביות, ברוח הכנסת האורחים המושרשת בתרבות ובמסורת האלבנית.
האנשים בכפרים ובעיירות היו עניים קשי־יום, אך הם התייחסו ל"יאבאנג'י" (Yabangi) - פליטים, ברגישות ובחמימות רבה. הם דאגו לכל מחסורנו והתחלקו עמנו במעט שהיה להם. לעתים הניחו את דברי המזון, הבגדים והשמיכות שאספו בשבילנו, על סף הבית שבו חסינו ומיהרו להסתלק בשקט מהמקום, כדי שלא להביך את בני חסותם ולפגוע בכבודם.

יהודים חיו באלבניה מאות שנים. נביא השקר שבתאי צבי הוגלה עם חסידיו לאלבניה ובה נפטר והובא למנוחת עולמים. ב־1939 חיו באלבניה כמאתיים יהודים, רובם סוחרים. זרם הפליטים מן הצפון הכפיל ואף שילש את מספר היהודים באלבניה. האוכלוסייה המקומית, שהייתה מורכבת מנוצרים וממוסלמים, קלטה את הפליטים בחמימות.

הגענו לקאוואיה עם עוד כמה משפחות יהודיות. חמש משפחות ואנחנו בתוכן, שכרנו את חלקה הגדול של הקומה השנייה בבית חדש שעתה־זה נבנה ונצבע באדום ולכן קראנו לו "הבית האדום". הקומה ששכרנו הייתה למעשה דירה אחת בת חמישה חדרים, מטבח ואמבטיה. כל משפחה קיבלה חדר נפרד למגורים ואילו המטבח, האמבטיה והשירותים היו משותפים לכולם.

"הבית האדום" בקאוואיה 1942. מכל חלון מציצה משפחה יהודית אחרת

אנחנו, משפחת מנדיל, היינו המשפחה הגדולה ביותר - זוג הורים ושני ילדים - על כן קיבלנו את החדר עם המרפסת. מלבדנו היו שתי משפחות של הורים עם ילד אחד - משפחת עזריאל עם מרקי ומשפחת אלטרץ עם יאשה. והיו שני זוגות נשואים בלי ילדים - משפחת רוכוורגר ומשפחת בורגר.

החדר שלנו עם המרפסת שימש בלילה כחדר שינה לכולנו וביום - כסטודיו של אבא, שבו הוא צילם אנשים, ילדים ומשפחות מבני העיירה. בחזית המרפסת שפנתה לרחוב תלה אבא שלט גדול עשוי מסדין לבן שעליו כתב בצבע אדום FOTO באותיות קידוש לבנה, ו"העסק" התחיל לעבוד!

בקצה הקומה ששכרנו הייתה דירה בה גר בעל הבית עם משפחתו, משפחת ברדי (Bardi) - זוג הורים צעירים, כמה ילדים קטנים ותינוק. בקומת הקרקע, מתחתנו, היה בית־מלאכה גדול לייבוש עורות, שהצחנה שעלתה מהם לא הרפתה מאתנו ביום ובלילה.

"הבית האדום" כפי שהוא נראה בביקורי באלבניה בשנת 1996

הדיירים היהודים של דירת חמשת החדרים "בבית האדום" בקאוואיה.
מימין לשמאל: משפחות מנדיל, אלטרף, עזריאל, בורגר ורוכוורגר.

אבי על מרפסת החדר והשלט "פוטו" הפונה למרכז העיירה

אותה המרפסת בשנת 1996

בשדה הפתוח, מול הבית, היה מתקיים פעם בשבוע שוק פתוח, שאליו היו מביאים כפריים מכל הסביבה את מרכולתם למכירה: פירות וירקות, כבשים, עזים, סוסים ופרות. יום השוק היה יום חג בקאוואיה - וגם יום מצוין לעסקיו של אבא. רבים, שראו מרחוק את השלט FOTO, היו חוצים את הכביש ועולים אלינו להצטלם - יחידים, זוגות ומשפחות שלמות.

כעבור שנים רבות, בשנת 1996, ביקרתי באלבניה בפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה. באתי לביקור נוסטלגי, מרגש ואישי – וגם כיושב ראש אגודת הידידות ישראל־אלבניה והתקבלתי ברוב כבוד על ידי נשיא אלבניה, סאלי ברישה (Sali Berisha), על ידי ראש עיריית קרויה, ששם הסתתרנו מאוחר יותר בתקופת המלחמה ועל ידי ראש עיריית קאוואיה, שבעירו התגוררנו ושם למדתי בכיתה א׳.
אחרי הפגישה הרשמית בלישכתו, אמר ראש העיר, מר ברדי, כי אמו הקשישה רוצה מאוד לפגוש אותי, והזמין אותי לביקור בבית הוריו. תהיתי איזה עניין מגלה בי אשה אלבנית באה בימים. כשנכנסנו לביתם, חיבקה אותי אמו של ראש העיר בחום, בעיניים דומעות ומילמלה מילים באלבנית שלא הבנתי. היא החזיקה בידה תצלום בו נראתה אשה צעירה מחזיקה בזרועותיה תינוק, הצביעה על עצמה כאומרת "זאת אני" והצביעה על ראש העיר כאומרת "וזה התינוק".
בתחתית התצלום התנוססה חתימה: "פוטו מ. מנדיל".
להתרגשותי לא היה גבול: זו הייתה תמונה שאבא צילם בשנת 1943, כשגרנו בביתם. אמו הקשישה של ראש העיר זכרה שלצלם משה היו שני ילדים קטנים, בן ובת וכששמעה מפי בנה מי עומד לבקר אצלו, היא ידעה מיד מי אני וביקשה לפגוש אותי.

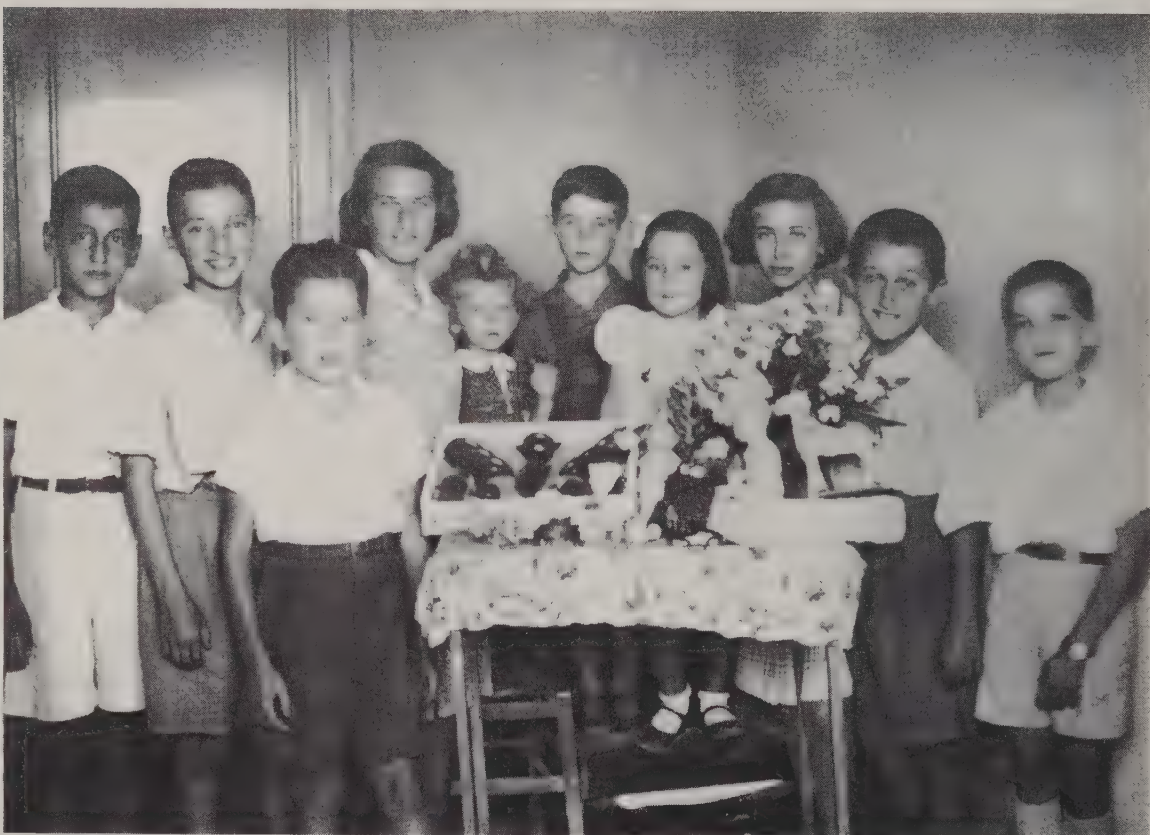
התאקלמנו מהר בקאוואיה, בעזרתם של התושבים האלבנים מכניסי האורחים. לדוגמה, בעל חנות המכולת שהיינו קונים אצלו, ידע שאנחנו פליטים יהודים וסיפק כל מה שהיה דרוש לנו, גם אם לא היה בידינו לשלם בעבור המצרכים. מובן שהורי לא ניצלו את אדיבותו וטוב לבו, כי אבא השתכר יפה מעבודות הצילום והיה באפשרותנו לשלם בעד המצרכים. אבל החברים האחרים שלנו, שביניהם היו אדריכלים

צילום של משפחת ברדי משנת 1943 שאבי חתום עליו. התינוק שבזרועות אמו הוא מי שכיהן כראש עיריית קאוואיה ב־1996

וסוחרים שלא היה ברשותם כסף, קיבלו יחס זהה. מדי פעם היו "משלמים" את חובם בתכשיט זהב או בנפוליון זהב, שהיו שמורים אצל הפליטים לימים קשים.

בקצה הרחוב הייתה מאפייה, שהיינו קונים בה לחם או מאפה תירס, "פרויה" (Proya), כשלא היה מספיק קמח כדי לאפות לחם, או שהיינו מביאים לשם סירים עם תבשילים כדי שיתבשלו בתנור של המאפייה.

חגיגת יום הולדת לאחותי בת החמש ב"בית האדום" בקבייה.
כל המצולמים – ילדים יהודים

החיים בקאוואיה נכנסו לשיגרה. הגברים העסיקו את עצמם בעבודות הבית השונות, חוץ מאבא שעבד במקצועו המקורי והתפרנס ממנו. אנחנו, הילדים, העברנו את הזמן במשחקים עם הילדים האלבנים שגרו בשכנות ואפילו הצלחנו לקיים מסגרת מסודרת של לימודים בעזרתו של חייל איטלקי, מורה במקצועו האזרחי, שנהג להגיע ל"בית האדום" פעמים מספר בשבוע כדי לתת לנו שיעורים פרטיים במקצועות שונים, לכל אחד על פי גילו ויכולתו.

אבא היה צריך להתייצב מדי יום במשטרה המקומית, אבל במקום שהדבר יהווה מטרד, הביאה אותה התייצבות להרחבת חוג ידידיו. הוא הזמין את האחראים במשטרה להצטלם אצלו והם באו עם משפחותיהם. לבסוף ויתרו לו על ההתייצבות היומית ולמעשה חיינו כאנשים חופשיים. באיטלקית נקרא הסטטוס הזה Confino Libero - "חופש מוגבל".

בסתיו 1943 הגעתי לגיל שבע והורי רשמו אותי לכיתה א' בבית הספר

ילדי "הבית האדום" עם המורה־החייל האיטלקי

המקומי. בבה, אחותי, נרשמה לגן הילדים העירוני. הילדים האחרים, דיירי "הבית האדום", שהיו מבוגרים ממני, הלכו גם הם לבית הספר - יאשה אלטרץ החל ללמוד בכיתה ג' ומרקי עזריאל - בכיתה ה'.

בבית ספר לא ידעו שאני יהודי. נרשמתי בשם המוסלמי איברהים מלה (Mele). לפני שהתחלתי ללמוד בכיתה א' לקחו אותי אלבנים טובים למסגד ("ג'אמיה") ושם למדתי להתפלל כמוסלמי: **"א־אולו בילאהי מין א־שייטני רג'ים - ביסמילאהי רחמני רחים."** לא ידעתי מה פירוש המילים, אבל שיננתי ודיקלמתי אותן בדבקות רבה.

בכיתה א' לימדו לימודי דת. באלבניה חיו מוסלמים ונוצרים אלה לצד אלה. המורה לדת הסבירה לתלמידים שבשיעורי דת נתחלק לשתי קבוצות: למוסלמים ולנוצרים. אחר־כך הכריזה: "כל הנוצרים מתבקשים לקום ולעמוד בשורה." כמחצית מהתלמידים קמו ועמדו בשורה. "ועכשיו כל המוסלמים מתבקשים לקום ולעמוד בשורה." המחצית השנייה של התלמידים קמו ועמדו בשורה שנייה. רק אני נשארתי לשבת! האם חיכיתי לקריאה: "כל היהודים מתבקשים לקום ולעמוד בשורה"?

המורה פנתה אלי ואמרה: "איברהים, מה אתה חולם?! תצטרף מהר לשורה שלך." קפצתי ממקומי, נבוך ומבולבל ורצתי לשורה של הנוצרים. זכרתי שמבלגרד יצאנו עם תעודות מזויפות בתור נוצרים. פתאום נזכרתי שפה, בקאוואיה, אני מתפלל במסגד. כאן אני מוסלמי. מיהרתי ועברתי מהשורה של הנוצרים לשורה של המוסלמים.

"מה קרה לך, איברהים? אתה מבולבל? אתה לא יודע אם אתה נוצרי או מוסלמי?!"

"כן, כן, אני יודע - אני מוסלמי, המורה," גימגמתי בלחש.

מאז לא היו עוד תקלות כאלה ואני אפילו נחשבתי לתלמיד טוב בכיתה.

תלמידי כתה א' בקאוואיה. אני יושב ראשון מימין

האיטלקים נכנעים – הגרמנים מגיעים

החיים בקאוואיה נכנסו לשיגרה רגועה והתנהלו על מי מנוחות באופן יחסי - עד קיץ 1943. כשהאיטלקים נכנעו לבעלות־הברית, הגרמנים נכנסו לכל האזורים והתחומים שבהם שלטו האיטלקים עד אז, כולל לאלבניה.

אני זוכר איך הצצנו מבעד לחרכי התריסים המוגפים וראינו את הגרמנים נכנסים לקאוואיה ועוברים ברחוב שבו שכן "הבית האדום", בשיירות ארוכות של מכוניות, ג'יפים ומשאיות, אופנועים עם סירה, תותחים נגררים ורכבים משוריינים. שוב חזרו ללב כולנו הפחד והחרדה מפני הצפוי לנו.

שעתם הגדולה של הפרטיזנים האלבנים, שקיבלו סיוע מאחיהם לנשק היוגוסלאווים, הגיעה בקיץ 1943, כשאיטליה נכנעה לבעלות־הברית וחלק מאלבניה עבר לידי הפרטיזנים. בנובמבר 1943, בחורף קשה במיוחד, פתחו הגרמנים במתקפת־נגד והפרטיזנים נהדפו להרים.

אבא לא התמהמה. הוא הבין שאסור להישאר בקאוואיה, כי כאן היינו רשומים בעירייה ובמשטרה כפליטים יהודים מיוגוסלאוויה, ובמוקדם ובמאוחר היו הגרמנים מגלים אותנו ושולחים אותנו למחנות ריכוז.

אבא ואמא לבשו תלבושת אלבנית כפרית ונסעו לבדוק את המצב בטירנה הבירה. הם בחרו דווקא בטירנה, מתוך תקווה להיבלע שם בהמון ולא לבלוט כמו בקאוואיה שהייתה יישוב קטן עם תושבים מעטים. כשהוריי נסעו נשארנו, בבה ואני עם חברים בקאוואיה.

בטירנה שוב התרחש נס, אחד מיני רבים שקרו לנו בשנים ההן. בביקורם שם משכו חנויות הצילום, כהרגלו, את עיניו של אבא. לפתע, בכיכר המרכזית בלב טירנה, הוא שם לב לחנות צילום יפה במיוחד -

"פוטו לוקס" בבעלות נשאד. הוא החליף מבטים עם אמא ושניהם לא האמינו למראה עיניהם: "לא יכול להיות שזה נשאד שלנו," אמרו הורי זה לזו והתחילו לצעוד לעבר החנות.

לפני המלחמה עבד בסטודיו של סבא גברא בבלגרד, אלבני צעיר מקוסובו. שמו היה נֶשָׁאד אסמעיל פְּרִיזְרֶנִי (Neshad Ismail Prizreni). הוא היה עוזר חרוץ ונאמן, אהוד מאוד על כל בני המשפחה. ואכן, מה רבה הייתה ההפתעה כשמאחורי הדלפק, בחנות הצילום היפה, עמד בעל החנות, "נשאד שלנו"! הוא זיהה מיד את אמא ואבא וקיבל אותם בקריאות שמחה, בחיבוקים, בנשיקות ובהתרגשות רבה. "נשאד שלנו", העוזר של סבא מהסטודיו בבלגרד, היה עכשיו גבר נאה, בעל סטודיו לצילום במרכז טירנה והתגורר בדירת רווקים קטנה, לא רחוק מהחנות.

השיחה הייתה גלויה, מהירה וקולחת וללא היסוסים רבים סוכם שאבא יביא את כל משפחתו לטירנה, כולנו נגור בדירתו של נשאד, ברחוב פישה (Pisha) ואבא יתחיל מיד לעבוד בסטודיו שלו.

וכך היה. התמקמנו בדירתו הקטנה של נשאד ולאף אחד לא היה צפוף מדי. אבא התחיל לצלם בסטודיו, שרמת צילומיו השתפרה ללא הכר.

הסטודיו התחיל למשוך לקוחות מקרוב ומרחוק. לא מעטים מבין המצטלמים היו קצינים גרמנים שהיו מוצבים בטירנה ובסביבתה. אלה לא יכלו להעלות על דעתם, אף לא בחלומותיהם המוזרים ביותר, שמתחת לבד השחור של מצלמת האולפן, מצלם אותם יהודי פליט מיוגוסלאוויה! גם יהודי וגם יוגוסלאווי (היוגוסלאווים היו שנואי נפשם של הגרמנים, שסבלו רבות מהפרטיזנים של טיטו)! מי יודע כמה פורטרטים של קציני אס־אס גרמנים שאבא צילם בטירנה, הגיעו לגרמניה בתקופת המלחמה! הרי הם הצטלמו כדי לשלוח את תמונותיהם למשפחותיהם בגרמניה.

כך עברה עלינו תקופה ארוכה יחסית בעיצומה של המלחמה כשאבא עסק שוב בצילום - הפעם בסטודיו של נשאד בטירנה.

באותה תקופה עבד בסטודיו של נשאד שוליה אלבני כבן שבע־עשרה ושמו רפיק וסלי (Refik Veseli), שנשלח על ידי הוריו מהכפר הקטן קרויה (Kruya) לטירנה הבירה, כדי ללמוד את מקצוע הצילום. מטבע הדברים, רפיק היה צמוד בעבודתו לאבא. תפקידו היה לסדר את התאורה ואת הפוזות של המצטלמים, כשאבא עמד מאחורי המצלמה. זה איפשר לאבא להישאר מתחת לבד השחור ולא להתגלות בפני אלה

שבאו להצטלם אצלו. בין רפיק ובין אבא נוצרה כימיה נפלאה והם אהבו מאוד זה את זה. אבא אהב את חריצותו של רפיק, את פיקחותו ואת חריפותו. רפיק מצא באבא מורה מקצועי שאוהב ללַמד והעריץ אותו מאוד. אבא היה מוכן ללמד את רפיק את כל מה שהוא ידע בצילום - הרבה יותר ממה שרפיק יכול היה ללמוד ממישהו אחר. וככל שרפיק התעניין יותר והיה להוט יותר לרכוש ידע מאבא, כך אבא נהנה יותר להעניק וללמד. הוא היה אומר לרפיק: "בתנאים של היום אני לא מסוגל ללמד אותך יותר. אבל כשתסתיים המלחמה ואני אחזור לסטודיו שלי בנובי־סאד (הוא היה משוכנע שכך יהיה), תבוא אלינו ליוגוסלאוויה ושם

רפיק ואבא

יהיו לי התנאים והאפשרויות להעניק לך הרבה יותר."
בשנת 1944 החיים בטירנה נעשו קשים יותר ויותר. הגרמנים הכבידו את ידם גם על האלבנים, בני המקום והעמיקו את החיפוש אחרי אחרוני היהודים שעוד חיו בארץ זו. חיפושים מבית לבית היו ענין שבשיגרה. הגרמנים היו מאתרים ואוספים את היהודים ומעבירים אותם למחנות בגרמניה, ומשם, כידוע, כמעט אף אחד לא חזר.

רפיק ואני

הבריחה לבית משפחת וסלי בקרויה

כשנעשה מסוכן להישאר בטירנה, הודיע לנו רפיק: "אתם עוברים לבית הורי בקרויה!" בדיעבד נודע לי מפי רפיק שהתקיימה התייעצות במשפחת וסלי. מלבד רפיק השתתפו בדיון וֶסֶל וֶסֶלי, אבא של רפיק, שבא במיוחד מקרויה לטירנה; חמיד, אחיו הבכור של רפיק; הִירִיֶה, אחותו של רפיק; וייתכן שהיו עוד משתתפים. רפיק סיפר לי, שנים רבות אחרי האירוע, שההתייעצות לא נסובה על השאלה **האם** לעזור למשפחת מנדיל היהודית, אלא **איך** לעזור לה.

לאלבנים יש "ספר מוסר" המקודש בעיניהם אף יותר מספרי הקודש שלהם – הקוראן למוסלמים, התנ"ך והברית החדשה – לנוצרים. בין עיקרי האמונה הכתובים בספר זה נמנים הפסוקים האלה:

"הכול שווים לפני אלוהים. ליפה ולמכוער ערך אחד."
"ביתו של האלבני שייך לאלוהים ולאורח."
"אדם חייב להגן על כבוד אורחו גם במחיר חייו."
"בכל שעת יום ולילה צריך אדם להיות מוכן לקבל אורח בלחם ומלח ובלב פתוח ולהציע לו אש, בול עץ ומיטה."

אחד מן הערכים המקודשים ביותר אצל האלבנים נקרא "בֶּסָה" (Besa), מילת כבוד שבה הוא מתחייב לתת מחסה וסעד למבקש מקלט בביתו. ה"בסה" ניתנת לצמיתות ומי שמפר אותה - דמו מותר ולא יינקם. אלבני שלא שמר על ה"בסה" שלו, איבד את כבודו ונודה מסביבתו.
ה"בסה" טבועה עמוק במנטליות האלבנית והיא שהביאה את העם

האלבני כולו להתגייס בצורה מאסיווית כל־כך להצלת היהודים. אף יהודי לא נספה על אדמת אלבניה בתקופת השואה בגלל היותו יהודי. כל מי שהגיע לאלבניה - ניצל!

עוד קודם שידענו את כל הדברים האלה, חשנו בקיומם מיד לאחר חציית הגבול. ההרגשה הייתה של מעבר מן התופת לגן־עדן. ולא עבר יום שלא נוכחנו בדבקותם הרבה של מארחינו בערכי המוסר המקודשים שלהם. משפחות אלבניות שהסתירו יהודים ערבבו את ילדי הפליטים בילדיהן שלהן, כדי שהיהודים ירגישו בטוחים ושלווים בקרבם.

משפחת וסלי הגיעה לכלל מסקנה שהתנועה ברכב מטירנה לקרויה, מסוכנת מאוד. לכן החליטה המשפחה שווסל, אביו של רפיק, יביא מקרויה חמורים ואנחנו נעשה את הדרך, כשבעים קילומטר, ברכיבה על חמורים בשבילים הרריים צדדיים.

אסור היה לאבד זמן וכבר למחרת בלילה יצאנו לדרך. על חמור אחד רכבה אמי, על חמור אחר - אבי, חמור אחד נשא את בבה ואותי ובראש השיירה התנהל וסל וסלי על חמור רביעי.

הדרך מטירנה לקרויה הייתה הררית ופתלתלה. רכבנו רק בלילות. בימים היינו נחים ומסתתרים בחורשות ובמערות שבצד הדרך. עם רדת הלילה, היינו שבים ועולים על גב החמורים ורוכבים עד עלות השחר.

לפעמים לא הייתה ברירה ונאלצנו לחצות את הדרך הראשית. באחת הפעמים עצר אותנו פטרול של הצבא הגרמני והתבקשנו להציג תעודות מזהות. הצגנו את התעודות המזויפות שהיו ברשותנו, אבל החיילים נטפלו דווקא לאמא. בתצלום שלה בתעודה הם ראו אשה בלונדינית צעירה ונאה ולכן דרשו שתחשוף את פניה שהיו מכוסות ברעלה, כמנהגן של נשים מוסלמיות. אמא הגיבה בהשמעת קול מוזר מתחת לרעלה, מעין "אהאה?", כאילו אינה מבינה מה רוצים ממנה ונחרדת מן הצורך לחשוף את פניה לפני גברים זרים. הגרמנים החליטו שלא להתעסק עם "האשה הפרימיטיווית הזאת".

כעבור שלושה לילות הגענו לקרויה הבנויה על צוק רם ונישא, מבודדת בהרים ובה כמה בתים בלבד. אחד מהם היה ביתה של משפחת וסלי.

בין היהודים המעטים האחרים, שהסתתרו באותם ימים בטירנה, הייתה גם בת דודתה של אמי, רוז'יצָה (Ruzica) - שושנה, בעלה - יוסף בן־יוסף וגיסתה פיניצה. אבא ואמא שמרו אתם על קשר הדוק מאוד ואבא

בתי קרויה הבנויה על צוקי הרים בה הסתתרנו בבית משפחת וסלי

אף תמך בהם כלכלית כשהיה צורך בכך. כשבאה ההצעה של רפיק להעביר אותנו אל בית הוריו בקרויה, לא הסכים אבא להשאיר את משפחת בן־יוסף מאחוריו. רפיק, שהכיר היטב את בן־יוסף, את אשתו רוז'יצה ואת אחותו פיניצה, לא היסס לרגע והבטיח שגם הם יבואו אתנו. ואמנם, ימים מספר אחרי שהגענו לביתה של משפחת וסלי, הצטרפה אלינו משפחת בן־יוסף.

בביתה של משפחת וסלי חיו הוריו של רפיק - האב וסל והאם פטימה, שאנחנו קראנו לה זוֹנְיָה (גברת) דוּקֶה (Duke); אחותו של רפיק, היריה, עם משפחתה וילדיה; הסב טֶט (Tet), שהילדים יראו מפניו מאוד, בגלל גבותיו העבות והלבנות, שכיסו כמעט לגמרי את עיניו וזקנו הלבן היורד על חזהו. סבא טט ישב תמיד במרכז הבית וצפה ממקום מושבו על כל הנעשה בו, חילק פקודות ונתן הוראות מה לעשות. והכול נשמעו לו.

בבית התגוררו גם אחותו הצעירה של רפיק, דשירה, שהייתה מבוגרת ממני בשנים מספר בלבד ואסד, אחיינו הקטן של רפיק, בנו של חמיד, שהיה צעיר מאתנו ואהב מאוד לשחק אתנו. בני משפחה אחרים עבדו במשק הבית, כולם בעלי משפחות עם ילדים רבים מאוד.

אותנו שיכנו בחדר בקצה הבית, מעל הדיר והרפת. רצפת החדר, שהייתה למעשה תקרת הרפת, הייתה עשויה מלוחות עץ, שלא היו מהודקים זה לזה ומבעד לחרכים שברצפה הגיעו לנחירינו ריחות מהרפת ואוזנינו מלאו קולות של בעלי החיים ששכנו מתחתינו. לעתים קרובות איבדנו חפצים קטנים שנפלו מטה מבעד לחרכים שברצפה.

בהתחלה הכול היה חדש ומוזר לנו, אבל עד מהרה התרגלנו למשכננו החדש.

בחדר האחד הזה התגוררנו - הורי, אחותי ואני יחד עם משפחת בן־יוסף. בימים היו כל המבוגרים מרותקים לחדר. נאסר עליהם לצאת אפילו לחצר הפנימית, מחשש שהשכנים יראו אותם ויחשדו. רק בלילות העזו לצאת לשעה קלה, לשאוף אוויר צח.

ליד שער הבית של משפחת וסלי
המופיע ברקע התמונה הקבוצתית
בעמוד שממול (ביקור באלבניה 1996)

וסל ופטימה וסלי, הוריו של רפיק (יושבים במרכז), עם אורחיהם הפליטים היהודים ובני משפחה אחדים. בשורה ראשונה משמאל לימין: משה מנדיל, אלה מנדיל, פיניצה בן־יוסף, רוז׳יצה בן־יוסף (ויוסף בן יוסף – מצלם), היריה (אחותו של רפיק) ואחד מעובדי משק הבית. בשורה השנייה, משמאל לימין: אני, בבה, דשירה (אחותו הצעירה של רפיק) ואסד (אחיינו של רפיק)

זוניה דוקה מייבשת עלי טבק בביתה

אנחנו, הילדים, לעומת זאת, היינו יוצאים מהחדר כאוות נפשנו ומתערבבים בחבורת הילדים הגדולה שהתגוררה בבית.
בן־יוסף היה "התרבותניק" של כולנו: בימים היה דואג לקיים לימודים סדירים לי ולאחותי, לכל אחד בהתאם לגילו. הלימודים כללו בעיקר סיפורים היסטוריים, סיפורים מהתורה, אגדות וחשבון. ממנו למדתי בפעם הראשונה בחיי את לוח הכפל, שאותו אני מדקלם בחרוזים (בסרבית) עד היום. בלילות הוא היה מספר למבוגרים את סיפורי הסרטים שראה בחייו. תיאורי הסצינות היו כל כך חיים ועסיסיים בפיו, שיכולנו ממש לראות בעיני רוחנו את התמונות. המבוגרים היו מתרגשים ובוכים בסצינות עצובות ונמתחים כקפיץ בקטעי מתח. אנחנו, הילדים, היינו בדרך כלל נרדמים לפני ש"הסרט" נגמר. בבוקר היינו שואלים בסקרנות רבה מה היה סופו.
כדי להעביר את הימים בתעסוקה כלשהי, התגייסו המבוגרים לעזור בעבודות שונות בתוך הבית: הנשים עזרו בבישול, בכביסה וכיוצא בכך, ובן־יוסף ואבי היו יוזמים כל יום עיסוק מועיל אחר. באחד הימים הם החליטו לכבוש ירקות. הם השיגו צנצנות זכוכית וכבשו כרוב ומלפפונים, פלפלים ועגבניות ירוקות. הוסיפו לחומץ עלי דפנה, מלח ותבלינים כראות עיניהם ואטמו היטב את הצנצנות. הירקות התחילו

המערה שמתחת לבית שבה הסתתרנו בזמן ההפגזות על קרויה

לתסוס והצנצנות נתמלאו בועות אוויר קטנות. כעבור כשבועיים התפוצצו כל הצנצנות, זו אחר זו, כולן באותו הלילה! כל בני הבית נבהלו מאוד מקולות הנפץ, נגרמה בושה גדולה ל"מומחים לחמוצים" והייתה תחושת מבוכה ואי נעימות על בזבוז הירקות הטובים והצנצנות היקרות, אך לבסוף הסתיים הכול בצחוק גדול על חשבונם של אבא ובן־יוסף.

אחת החוויות הקשות מתקופת שהותנו בקרויה חרותה עמוק בזיכרוני. הדבר היה בקיץ 1944. בעת ההיא כבר התהפך הגלגל לרעת גרמניה בכל החזיתות ושוב לא היה לגרמנים כוח לזירות־משנה כמו אלבניה.

הפרטיזנים האלבנים של אֶנוֶור הוֹגָ'ה (Enver Hoxha) החלו לשחרר חלקים של אלבניה, עיר אחרי עיר, כפר אחרי כפר. הגרמנים נסוגו כשהם נוחלים תבוסה אחר תבוסה. כך הגיעו הכוחות המתקדמים של הפרטיזנים גם לקרויה המבודדת בהרים וסערת המלחמה הגיעה אלינו.

הקרב על קרויה החל בהפגזות מרחוק של הפרטיזנים. ההרעשה נמשכה יממות מספר, שבהן הסתתרנו בתוך מערה לא הרחק מהבית, שנעשה מסוכן לשהות בו.

כעבור ימים מספר נפלה קרויה לידי הפרטיזנים והגרמנים נסוגו. אנחנו היינו שיכורי ניצחון וחופש. נדמה היה לנו שהמלחמה הסתיימה ובא הקץ לארבע שנות סבל. כולנו - ילדים ומבוגרים כאחד, יצאנו צוהלים

ושמחים אל מרכז הכפר - וכפריים שלא ידעו על קיומנו, הופתעו והתעניינו מי אנחנו. הורי סיפרו לכל מי שרצה לשמוע שאנחנו יהודים, פליטים מיוגוסלאוויה שמשפחת וסלי הסתירה אותנו בביתה קרוב לשנה. וסלי זכה לטפיחות הערכה משכניו והיה גאה מאוד במעשיו.

אלא שהמלחמה לא הסתיימה עדיין! עוד באותו הלילה פתחו הגרמנים במתקפת־נגד ולאחר כמה יממות של הפגזות וירי מנשק בינוני וקל, משני הכיוונים, שבמהלכן הסתתרנו שוב במערה שלנו, שבה קרויה ונפלה לידי הגרמנים.

היינו בטוחים שעכשיו הקיץ עלינו הקץ: הלוא חשפנו את זהותנו האמיתית לפני הכפריים בימי השיכרון שלאחר שחרור קרויה על ידי הפרטיזנים. הגרמנים בוודאי יעוטו עלינו כמוצאי שלל רב כשייוודע להם שאנחנו פליטים יהודים מיוגוסלאוויה. להורי לא היה ספק שהפעם זה הסוף שלנו.

כדי להציל אותי ואת בבה אחותי, קרא לנו אבא ואמר בקול שקט ובארשת פנים רצינית הזכורה לי עד היום: "עוד מעט יבואו הגרמנים לקחת אותנו. אתם לכו ותתערבבו בין ילדי הבית. בקרוב תסתיים המלחמה ואתם תחזרו לבלגרד. שם יש לכם סבתא ודודה. קוראים להן אליזבט וגיזלה קונפינו. כשתגיעו לבלגרד תשאלו את השוטר הראשון שתפגשו איך להגיע אליהן. הוא יעזור לכם למצוא אותן."

באותו מעמד גילה לנו אבא את זהותנו האמיתית, היהודית, שבתוך תוכנו ידענו עליה תמיד ואת שמותינו האמיתיים, אבל הזהיר אותנו לשמור זאת כסוד כמוס בלבנו ולהוסיף להתחזות ללא־יהודים.

אחר־כך פנה אבא אלי ואמר: "אתה האח הבכור. תמיד תחזיק בידה של בבה ואל תעזוב אותה לרגע. אתה צריך לשמור עליה!" (ההוראה הזאת נחקקה עמוק כל־כך בלבי, שלפעמים נדמה לי שאני נשמע לה עד היום, כשבבה אחותי כבר סבתא לחמישה נכדים).

לבסוף הוא אמר לי: "עכשיו חזור אחרי ושנן מילה במילה" - ואני חזרתי על דבריו כמו תוכי: "אליזבט וגיזלה קונפינו גרות בבלגרד והשוטר הראשון שאפגוש יעזור לי למצוא אותן. ואסור לי לעזוב את ידה של בבה."

"בסדר," אמר לי אבא. "ועכשיו לכו מיד והצטרפו אל הילדים האחרים!" בבה ואני פרצנו בבכי. לא רצינו להיפרד מהורינו. ואז אבא שאג: "מארש מכאן!" והצביע על הדלת - ואנחנו יצאנו בריצה מהחדר, אוחזים יד ביד.

נכנסנו לאחד מבתי השימוש והסתתרנו בו שעות ארוכות, חבוקים ורועדים.

לא אשכח את מראה הורי בצאתנו מהחדר: אבא יושב בכיסא בסבר פנים קודרות, אמא עומדת מאחוריו, רצינית וקפואה, לרגליהם צרור המיטלטלים שהכינו לקחת אתם - מחכים לבואם של הגרמנים. אני זוכר את התמונה הזאת היטב, כי באותה "פוזה" מצאתי אותם באותו החדר כעבור כעשרים וארבע שעות!

אבא ואמא ומשפחת בן־יוסף חיכו שהגרמנים יבואו לקחת אותם, כל שעות אחרי הצהריים של אותו יום, כל אותו הלילה וכל הבוקר שלמחרת - והגרמנים בוששו לבוא. בדיעבד התברר שבמהלך הקרבות נפלו על בית וסלי כמה פגזים. שער הכניסה נהרס וכן נפגע הקיר הפונה לסימטה ונפער בו חור גדול. הגרמנים שעברו מבית לבית ועצרו את הגברים באשמת שיתוף פעולה עם הפרטיזנים, הגיעו לבית וסלי, נתקלו בעיי החורבות הפזורים סביב, לא שמעו קולות מתוך הבית והניחו שאין בו נפש חיה ועברו לבית שאחריו. הורי המשיכו לשבת דוממים והמתינו עד שהגרמנים סיימו את החיפושים בכל הכפר ויצאו ממנו.

כך ניצלנו.

כל אותו היום, הלילה והבוקר שלמחרת ניצב וסל וסלי, אביו של רפיק, בפתח החדר שבו המתינו הורי לגרמנים. נאמן ל"בסה", הוא הצהיר: "אם יבואו הגרמנים, רק על גופתי יגיעו אליכם. אתם בחסותי ואני אגן עליכם.".

אחרי שפינו הגרמנים את קרויה, וסל וסלי היה הראשון שהתעשת. הוא הורה להורי למהר ולעזוב את קרויה עוד באותו הלילה. הוא ידע שאסור לו להשאיר אותנו בביתו כל עוד הגרמנים שולטים בסביבה. זה היה מסוכן מדי גם בשבילנו וגם בשביל בני משפחתו. על כן הכין שוב חמורים כדי להחזיר אותנו לטירנה. הפעם הצטרפו לשיירת החמורים גם שלושת בני משפחת בן־יוסף.

הדרך לטירנה נמשכה יממות מספר. ושוב - בימים הסתתרנו בחורשות ובמערות שלצדי הדרך ובלילות רכבנו בשקט ובזהירות על החמורים עד שהגענו לטירנה, בחזרה לביתו של נשאד.

הספקנו לנוח ולישון בשקט לילה שלם אחד ואז התלקחו קרבות רחוב עזים בין הגרמנים ובין הפרטיזנים שלחמו לשחרור טירנה הבירה.

הקרבות נמשכו עשרים ואחד יום. הם היו קשים ואכזריים. הפרטיזנים

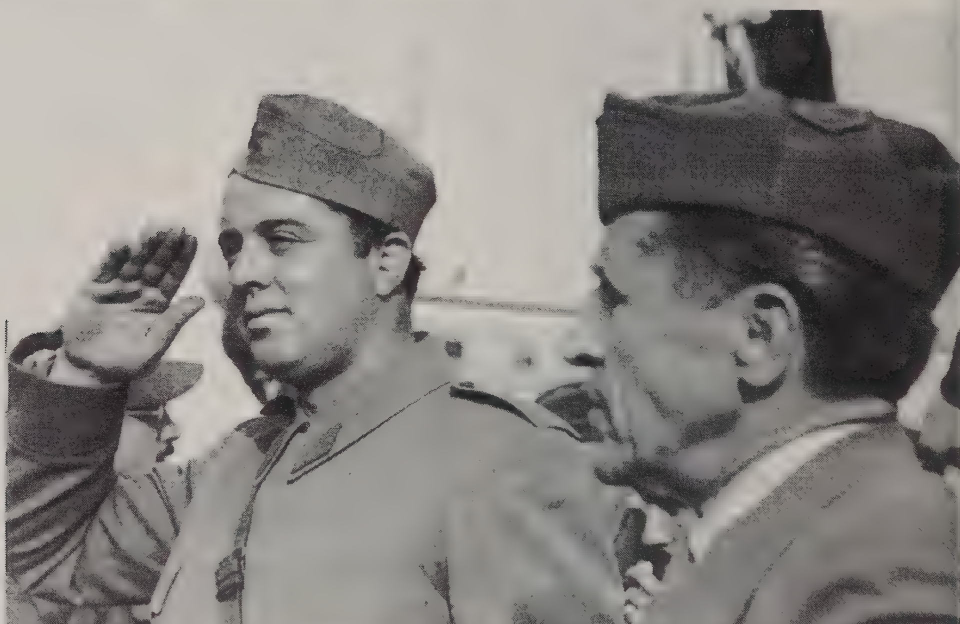
הבריקדות בקרבות הרחוב על שחרור טירנה (צילם רפיק וסלי)

האלבנים לחמו בחירוף נפש על ביתם, על עיר הבירה של מולדתם והשקיעו במתקפה את כל כוחותיהם. ואילו הגרמנים נאחזו בציפורניים ובשיניים במה שנותר בשליטתם ולא היו מוכנים להרפות מאחיזתם. הקרבות התנהלו מבית לבית. הפרטיזנים התקדמו לאט־לאט, כשהם פורצים מעברים בקירות הבתים ובגדרות שבין החצרות, עד שהגיעו אל הבית שבו הסתתרנו עם עוד אזרחים רבים שחיפשו מחסה מהקליעים השורקים ומרסיסי הפגזים המתפוצצים ברחובות.

בקרבות אלו השתתף רפיק וסלי, שהצטרף לשורות הפרטיזנים הלוחמים וכשראיתיו בסיום המערכה התרשמתי מאוד ממדי הצבא שהוא לבש. אבא צילם אותנו עם רפיק החייל.

אני זוכר שבימי הקרבות ראינו בפעם הראשונה בין הפרטיזנים נשים לוחמות וזה עשה עלינו רושם עצום. אבא ובן־יוסף, שישבו על הרצפה והסתתרו כמו כולם מאחורי הרהיטים, הרגישו מבוכה ואפילו בושה, למראה הפרטיזניות הצעירות האוחזות בנשק ונלחמות בגרמנים - בעוד

אנוור הוג'ה על בימת הכבוד ביום שחרור טירנה, נובמבר 1944,
כפי שצילם אותו אבי

בדרך לחגיגות שחרור טירנה, נובמבר 1944. משמאל לימין: מיכאל קונפוטי – חבר יהודי, רפיק במדי פרטיזן אלבני, נשאד הצלם – שהיה לו חלק גדול בהצלתה של המשפחה, אבי ועוד חבר יהודי. הילד בחזית, האוחז את בקבוק הקיינטי ביד – הוא אני

הם מסתתרים עם הילדים, הנשים והזקנים.

ככל שהפרטיזנים התקדמו, התקדמנו גם אנחנו אתם, כדי שלא יקרה לנו שוב מה שקרה בקרויה: שהגרמנים יחזרו ויגיעו שוב אלינו.

כאמור, הקרבות נמשכו עשרים ואחד יום ולילה. אנו התרגלנו לרעש הפצצות ולשריקות הכדורים שחדלו להפריע לנו. כמה מוזר היה השקט שהשתרר בוקר אחד! נדרשו מאתנו כמה שעות כדי להבין שכנראה הקרבות הסתיימו, ששוב אין מלחמה ושהפרטיזנים שולטים בכל טירנה. האנשים החלו לצאת לאט־לאט ממחבואם, בתחילה לחצר, אחר־כך לרחוב ליד הבית ולבסוף העזו להגיע עד פינת הרחוב כדי להשתכנע שהקרבות אכן הסתיימו.

אני זוכר את התמונות הראשונות שקלטו עיני: שוב, כמו אחרי ההפצצה

המתנות הראשונות שקיבלנו לכבוד סיום המלחמה.
לאחותי בובה ולי רובה (אלא מה?!). עומדים משמאל
לימין אבא, נשאד ווּפה, צלם אלבני

בבלגרד, פגרי הסוסים והחמורים שהיו מוטלים על הכביש עשו עלי רושם יותר עמוק מגוויות האנשים המתים. אולי בגלל גודלם...
לא עברו ימים רבים ואחרי שפינו חלקית את ההריסות, התארגן מצעד הניצחון של הפרטיזנים. אנוור הוג'ה צעד בראש צבאו המנצח לתוך טירנה. על בימת הכבוד עמדו, מלבד אנוור הוג'ה, קצינים גבוהים בצבא הפרטיזנים והמוני אנשים קיבלו את המנצחים בתרועות שמחה ובפרחים. אבא ונשאד צילמו, כמובן, את המצעד ואת בימת הכבוד - ונראה לי שמלבדם לא היו צלמים רבים במעמד ההוא שהנציחו את האירוע המרגש שציין את שיחרור טירנה ואלבניה כולה.
מצעד השחרור התקיים ב־28 בנובמבר 1944 - ומאז אלבניה חוגגת בתאריך זה את יום העצמאות שלה.

סיום המלחמה – וחזרה לנובי־סאד

בינואר 1945 חזרנו ליוגוסלאוויה. הדרך מטירנה לבלגרד נמשכה שבועות מספר, משום שכל הכבישים היו משובשים ומופגזים, כל הגשרים על הנהרות היו הרוסים והמעבר היה אפשרי רק על דוברות. לפעמים היה צריך להמתין מספר ימים עד שנמצא מקום על דוברה כדי לצלוח נהר או אגם. חלק מהדרך עשינו ברכבות משא, חלק במשאיות צבאיות וחלק - ברגל.

בדרכנו לבלגרד עברנו דרך ניש, עיר הולדתו של אבא. אחותי, רינה, זוכרת שאבא לקח אותנו אל הבית שבו הוא גדל ובהתרגשות רבה הראה לנו פינות בחצר שבהן נהג להתחבא במשחקים עם חבריו, ואת החדר שבו גר עם אחיו ואחיותיו. מול הבית עמד בית־הכנסת ושם הראה לנו אבא, נחנק מדמעות של התרגשות, את המקומות שבהם ישבו אביו ואמו. זו הייתה הפעם הראשונה והאחרונה שאחותי ראתה את אבא בוכה והתמונה נחרתה עמוק בזיכרונה.

בניש פגשנו יהודים, מכרים ותיקים מבלגרד ששרדו את המלחמה. הם לא ידעו אם סבתא ודודה גיזה שרדו גם הן. לא התראינו אתן ולא שמענו עליהן דבר במשך ארבע שנים ועכשיו היינו שרויים במתח רב ובדאגה עצומה לגורלן. לימים נודע לנו שרוב יהודי ניש, ובהם גם סבי וסבתי, נלקחו לסיימישטה (Saymishte) בבלגרד ושם הוצאו להורג.

לאחר טלטולים רבים בדרכים־לא־דרכים, הגענו בלילה לבלגרד. העיר הייתה שרויה בעוצר ובהאפלה בגלל הקרבות שעדיין ניטשו לא רחוק ממנה ונאלצנו להמתין בתחנת הרכבת עד עלות השחר. כשהעוצר הוסר יצאנו מתחנת הרכבת והלכנו ברגל בשלג כבד במעלה רחוב בָּלקָנסקָה

(Balkanska Ul) התלול, לבית שבו גרה סבתא לפני פרוץ המלחמה, ושבו "תפסה" אותנו הפצצת בלגרד ב־6 באפריל 1941. פנסי הרחוב לא דלקו והרחוב היה חשוך. עלינו במדרגות עד הקומה שבה הייתה דירתה של סבתא. אבא סידר אותנו מול הדלת, כך שבמבט אחד אפשר יהיה לקלוט את כולנו - בבה ואני מלפנים ומאחורינו אמא ואבא - ורק אז הקיש על הדלת. עמדנו שם, לפנות בוקר, בחשכה, עייפים ומתוחים ומצפים.

אחרי כמה דפיקות על הדלת נשמע קולה של הסבתא: "מי שם?"

אבן כבדה נגולה מעל לבנו כששמענו את קולה וענינו בצעקות: "זה אנחנו - תפתחי!"

הדלת נפתחה וסבתא וגיזה, לבושות עדיין בכותנות לילה, התחילו לצרוח ולבכות מרוב שמחה והתרגשות. גם אבא ואמא לא שמרו עוד על איפוק, ולשמחת כולנו לא היה גבול.

השכנים התעוררו מהצעקות ושאלו "מה קרה? מה קרה?"

"הילדים חזרו בריאים ושלמים!" ענתה סבתא וכל השכנים הצטרפו לשמחה הקולנית.

רק היום, כשאני כבר בן שישים ושלוש שנים, אני יכול לתפוש ולהעריך את משמעות הרגע ההוא ואת גודל השמחה: שישה מיליונים מבני עמנו נספו בתקופת המלחמה. כל המשפחה המורחבת שלנו הושמדה – כשישים־שבעים נפש, דודים, דודות, דודנים ודודניות, סבא וסבתא מצד אבא. ואנחנו – המשפחה הקרובה והמצומצמת: אבא, אמא, אחות, סבתא, דודה – שרדנו את השואה וחזרנו שלמים ובריאים! באותו רגע, עם כל השמחה העצומה שאחזה בנו, בוודאי לא יכולנו להעריך את גודל הנס שקרה לנו וכמה בני מזל היינו. אבל זה לא היה רק מזל ונס – זה היה גם כוח ההישרדות של אבא, חוכמתו, תושייתו ויכולתו המופלאה לתמרן במצבים בלתי אפשריים; כוח רצון עז, נחישות וסירוב להשלים עם מה שהגורל הועיד לנו; ראיית הנולד והקדמת תרופה למכה; ככל שניסה הגורל להפיל אותו, תמיד נחת על הרגליים. כולנו חבים לו תודה על שהוציא אותנו חיים מתופת המלחמה. ובעבורי – כל חיי, הוא היווה תמיד דוגמה, מופת ומודל לחיקוי.

אחרי שנרגענו מחוויית האיחוד המשפחתי המחודש עם הסבתא והדודה, חזרנו לנובי־סאד, לביתנו שעזבנו יום לפני פלישת הגרמנים, כדי לראות מה נותר ממנו ומהסטודיו. בוויוודינה, שנובי־סאד היא בירתה, עוד לא הסתיימה הלחימה. בסְרֶם (Srem), מחוז של וויוודינה, עוד ניטשו קרבות עקובים מדם עם הגרמנים הנסוגים.

כשהגענו לנובי־סאד ניצב בפתח ביתנו חייל רוסי שחסם את דרכנו. הבית, אחד המודרניים בעיר, מצא חן בעיני החיילים הרוסים שסייעו בשחרור יוגוסלאוויה והם בחרו למקם בו את המפקדה שלהם. בדיעבד נודע לנו שהבית שימש כמפקדה גם לגרמנים וגם להונגרים הנאצים.

כשאיפשרו לנו להיכנס, מצאנו את כל החפצים שלנו, ששרדו את המלחמה, מושלכים בערימה גדולה באחת מפינות הבית. בראש הערימה הייתה זרוקה תמונת החתונה הגדולה של הורי. הרוסים ביקשו הוכחות שהחפצים שבבית אמנם שייכים לנו, ואבא הצביע על ההוכחה הניצחת - התמונה שבראש ערימת החפצים. אחרי שהרוסים זיהו שהאנשים העייפים שעומדים לפניהם, הם האנשים היפים שבתמונה, הם השתכנעו והרשו לנו לקחת מהרכוש שנותר כל מה שרצינו. אבל את הבית הם לא פינו. היה עלינו לחפש מקום אחר לגור בו.

תמונת החתונה של הורי עשתה אתנו את הדרך לישראל והייתה תלויה בחדר השינה של הורי בחיפה כל השנים. היום היא תלויה על קיר חדר העבודה שלי בביתי ברמת־השרון.

אבא התחיל לבנות מחדש את הקריירה המקצועית שלו בנובי־סאד, והוא עוד לא בן שלושים וחמש (גילו של בני רון, היום). הוא חזר לעבוד בסטודיו שלו לצילום וראה ברכה בעמלו. באותה העת פורסמה תקנה שעל כל התושבים להצטייד בתעודות זהות חדשות. תור של תושבי נובי־סאד והעיירות בסביבה השתרך לפני הסטודיו. הצילומים בוצעו במשך שתים־עשרה עד שש־עשרה שעות ביממה וההכנסות היו ניכרות, יחסית לאותם הימים שאחרי המלחמה.

לצוות העובדים הגדול שהעסיק אבא כדי לעמוד בעומס, הצטרף ב־1946 רפיק וסלי מיודענו מאלבניה: הוא בא להשלים את לימודי הצילום ואת הכשרתו המקצועית. אבא הרי הבטיח לו עוד באלבניה, שכאשר תסתיים המלחמה, יוכל לבוא לעבוד בסטודיו שלו בנובי־סאד ולקבל את ההכשרה

תמונת הכלולות של הורי
שנשמרה כל תקופת
המלחמה ו"עלתה" עם
המשפחה לארץ. היום
היא תלויה בחדר העבודה
שלי ברמת־השרון

הבית בסלייקה שבנו הורי
לפני העלייה ארצה

רפיק אחותי ואני בפארק בנובי־סאד, 1946

המקצועית הטובה ביותר שאבא יוכל להעניק לו. רפיק גר אתנו ונשאר בנובי־סאד משנת 1946 עד עלייתנו ארצה בשנת 1948.
הפריחה הכלכלית של המשפחה אפשרה להורי לרכוש בית בסלייקה (Salaika), פרוור כפרי של נובי־סאד. אלא ששגשוג מהיר והתעשרות, גם אם נבעו מעבודה קשה, לא התקבלו בעין יפה במשטר הקומוניסטי

של טיטו בשלהי שנות הארבעים. השלטונות התחילו לרדת לחיינו, להציק להורי ולהטיל עלינו מסים כבדים. אבא התמודד עם כל אלה, עד שיום אחד פורסם חוק הקורא להלאמת כל העסקים הפרטיים. הסטודיו של אבא הולאם ופתחו בו קואופרטיב לצילום של אגודת החירשים־אילמים. לאבא הציעו לנהל את הקואופרטיב, כדי שיכשיר ויפעיל קבוצה של חירשים־אילמים חסרי כל ידע מקצועי בצילום.

הלאמת הסטודיו הייתה "הקש האחרון ששבר את גב הגמל". אבא הבין ששוב אין לו מה לעשות ביוגוסלאוויה, ארץ הולדתו והולדת אבותיו. באותם הימים התחילו להגיע אלינו שמועות שקמה מדינה יהודית בפלסטינה (ארץ־ישראל) וכי התחילה להתארגן עלייה ראשונה מיוגוסלאוויה. אבא נרתם במרצו האופייני לעלייה לישראל, ואף התחיל לעשות נפשות בקרב מכריו וידידיו היהודים ששרדו את השואה. הוא אמר שאסור להניח לגורל שפקד אותנו ואת כל היהודים באירופה בתקופת השואה, לפקוד אי־פעם את ילדיו, נכדיו וצאצאיהם אחריהם.

"אם קמה מדינת היהודים," היה אומר, "אנחנו צריכים לחיות בה. אילו הייתה ליהודים מדינה לפני השואה - השואה לא הייתה מתרחשת."

התחלנו לבנות ארגזי עץ גדולים, "ליפטים", כדי לארוז בהם את כל חפצינו - הרהיטים, הבגדים, הספרים וכל השאר. תכננו להשתמש בהם כצריפי מגורים בימים הראשונים בישראל. את רוב רכושנו השארנו מאחור: את הבית בסלייקה שאך־זה רכשנו, את הסטודיו בכיכר המרכזית של נובי־סאד, ועוד. היה עלינו לוותר על אזרחותנו היוגוסלאווית, כדי לקבל אשרת עלייה לישראל.

רפיק, המוסלמי האלבני, חשב לבוא אתנו לישראל. לא היה ספק בלבו שמקומו אתנו. באשר נלך - ילך עמנו. אבא סידר לו את כל המסמכים הדרושים כדי שיוכל לעלות איתנו לישראל. אלא שאז התגנב חשש ללבו, שמא יפגעו מוסלמים אלבנים במשפחתו אם ייוודע שהבן הצטרף ליהודים ועלה אתם למדינת היהודים שהוקמה בלב עמים ערביים מוסלמים, בניגוד לרצונם. רפיק חזר אל משפחתו באלבניה ואנו שמנו פנינו לחיים חדשים בארץ־ישראל.

העלייה לישראל

ההפלגה לארץ באונייה "קֶפַלוֹס" (Kefalos) הייתה סיוט של ממש. זו הייתה אוניית משא ששטה תחת דגל פנמה, שכבר מזמן יצאה מכלל שימוש והייתה במצב "סופני". בבטנה נבנו דרגשי עץ ואנחנו, העולים, שכבנו עליהם שורות־שורות, בקומות. בנוסף למצבה הרעוע של האונייה, נקלענו לסערה קשה בלב ים, שהתגברה כשעברנו בים האגאי ליד חופי יוון.

על האונייה "קֶפַלוֹס" בדרך ארצה

ההפלגה מהים האדריאטי לנמל חיפה, שהייתה אמורה להימשך שישה ימים, נמשכה למעשה שלושה־עשר יום. אחר־כך שמעתי שהגה האונייה נשבר והקברניט היה בטוח שנטבע בים ולא נגיע למחוז חפצנו. אבל צוות האונייה ייצב את ההגה בזווית קבועה בפעולת הצלה נועזת וכך הצליח להביאנו לחופי הארץ.

ההפלגה הייתה קשה מאוד. כל הנוסעים באונייה הקיאו את נשמתם והסבל הפיזי היה רב, אבל באותם ימי שמש מעטים שזכינו להם בחודש דצמבר 1948, כשהים נרגע מעט, שררו באונייה שמחה ועליצות. ניגנו באקורדיונים, שרו ורקדו, נרקמו רומנים ואהבות ואף התקיימו חתונות על הסיפון. למרות הסבל הפיזי, מצב הרוח היה מרומם והתקווה לעתיד חדש וטוב יותר הפיחה בכולם שמחה.

לחופי הארץ הגענו בלילה שבין 25 ל־26 בדצמבר 1948. בחיפה שררה האפלה מוחלטת מחשש להתקפות מן האוויר של מטוסי מדינות ערב - שכן הימים היו ימי מלחמת העצמאות, שפרצה ב־30 בנובמבר 1947 ונסתיימה רק ביולי 1949, לאחר שנחתם הסכם שביתת־הנשק האחרון עם סוריה. כשנודע לנו שאנחנו עוגנים במפרץ חיפה, מול הכרמל, עלינו כולנו על סיפון האונייה כדי לראות את חופי הארץ, אבל לא ראינו דבר בגלל ההאפלה. התבקשנו להיות שקטים ואף לא להדליק סיגריות על סיפון האונייה. עמדנו אפוא שותקים ובוהים לתוך החשיכה במשך שעות ארוכות, מאמצים את עינינו לראות משהו. אף אחד לא זז, אף אחד לא דיבר. כל המבטים היו שלוחים לכיוון חיפה. לבסוף, כשהשחר התחיל להפציע אט־אט, החלו להתבהר קווי המתאר של הר הכרמל ושל הבתים בחיפה.

המחשבות הראשונות שלי היו שאכן ניכר שזאת מדינה בהקמה: כל הבתים לבנים, חדשים ולכולם גגות שטוחים, לא גמורים. ביוגוסלאוויה הבתים היו בעלי גגות רעפים אדומים, והיו צבועים בצבעים שונים - אפור, ירוק, חום וכדומה. כאן כל הבתים היו לבנים ובלי גגות רעפים - סימן שעוד לא סיימו לבנות אותם... זמן רב עבר עד שהתרגלתי לצבעם הלבן של הבתים בארץ ולמראה הגגות השטוחים, נטולי רעפים. אבל הרושם הראשון היה שחיפה יפה, נקייה, לבנה ובוהקת - ועדיין נמצאת בשלבי בנייה.

שמחה על "קפלוס" בהפוגה בין סערה לסערה

מלחמת העצמאות נמשכה שנה וחצי ובסיומה שוחררו משורות הצבא עשרות אלפי חיילים. בארץ שרר מחסור חמור בדיור ובמזון. נקבעה שיטת קיצוב כדי שמצרכי היסוד, לפחות, יספיקו לכולם. אבל מדינת ישראל הצעירה לא אמרה: "תחילה נשתקם ואחר־כך נחדש את העלייה." שערי המדינה נפתחו עוד בעיצומה של המלחמה וזרם גואה של עולים חדשים בא בשעריה. בשלוש השנים הראשונות למדינת ישראל העצמאית הוכפלה אוכלוסייתה. לשש מאות וחמישים אלף התושבים היהודים שהיו בארץ־ישראל ב־1948 נוספו כשבע מאות אלף עולים חדשים, מחציתם מאירופה, מחציתם יוצאי ארצות ערב שלא חוו את השואה, למזלם הגדול.

העולים החדשים שוכנו בתחילה בבתי־עולים שנקראו מעברות (מלשון "מחנה־מעבר"). המעברות נועדו לשמש מגורים זמניים, אבל היו מעברות שהתקיימו שנים רבות.

חופות נערכו על סיפון "קפלוס" – כשמזג האוויר איפשר זאת

חבלי הקליטה בארץ היו קשים מאוד לכל העולים החדשים, אבל מי שעבר את השואה ושרד, היה מחושל די הצורך להתמודד עם הקשיים שפקדו אותנו. אחרי הריסוס בדי־די־טי בחיפה, שלחו אותנו לבית־עולים במעברת באר־יעקב ושיכנו אותנו באוהלים צבאיים גדולים. כעבור יום־יומיים פורסמה הוראה שעל כל תושבי המעברה להצטייד בשלוש תמונות פספורט בשביל תעודות עולה. אבא, כהרגלו, תלה על האוהל סדין לבן ועליו כתב בצבע אדום באותיות קידוש לבנה: "FOTO - צלם" - וחיכה ללקוחות. בתוך זמן קצר השתרך תור של עולים חדשים מאירופה ומארצות המזרח, שבאו להצטלם. המצלמה הייתה מוכנה ו"העסק" שוב התחיל לעבוד.

גם לתושבי המעברה האחרים ניתנה אפשרות לעבוד לפרנסתם. פורסמה הודעה שכל מי שרוצה לעבוד בקטיף תפוזים בפרדסי הסביבה, יהיה מוכן ליציאה לעבודה בשעה מוקדמת בבוקר למחרת. לא רבים נענו להצעה, בימים הראשונים, אבל ככל שהשיעמום גבר והאבטלה יצרה מצוקה כלכלית, גדל והלך מספר האנשים שטיפסו בבוקר על המשאיות ויצאו לעבוד בקטיף.

אבא ואמא היו עסוקים בצילום תמונות הפספורט, אבל דודתי גיזה והסבתא בשקה היו בין קוטפי התפוזים. לעבודה בקטיף תפוזים התלוותה גם הילה רומנטית, לפחות בשביל עולים חדשים מיוגוסלאוויה. קטיף תפוזים בפרדס נשמע אקזוטי. סבתא אפילו זכתה לשבחים מפי הפרדסן על ההספק הגבוה שלה. כעבור ימים מספר הסכימו לצרף גם אותי לקטיף, אף־על־פי שהייתי רק בן שתים־עשרה ועד מהרה השתכרתי מספיק כסף כדי לקנות לעצמי כדורגל אמיתי של עור. בשכונה ביוגוסלאוויה שיחקנו כדורגל בכדור עשוי מגרביים ישנים ממולאים בסמרטוטים. בישראל, המולדת החדשה שלי, התגשם חלומי והיה לי כדורגל אמיתי מעור, שקניתי בכספי!

בעבודה בפרדס ובין האוהלים במעברת באר־יעקב, נרקמו קשרי ידידות מיוחדים. סבתא התיידדה עם אשה בת גילה ממוצא מזרחי. לא הייתה להן שפת דיבור משותפת, אבל הן "שוחחו" בשפת הגוף - בידיים, בעיניים ובחיוכים. סבתא לימדה את חברתה לבשל מרק גולאש חריף והחברה המזרחית לימדה את סבתא לעשות קובה. גם אנחנו, הילדים, התיידדנו בתוך פרק זמן קצר ביותר עם תושבי המעברה מארצות אחרות.

אחרי שעברנו את החורף הגשום והקר באוהלים בבית־העולים בבאר־יעקב, היה עלינו להחליט היכן נתיישב בארץ. הציעו לנו בתים עזובים של ערבים, שנקראו "רכוש נטוש", באזור, ברמלה, בלוד, ביפו ובמקומות אחרים, שמהם ברחו הערבים במלחמת העצמאות. אבא נכנס רק פעם אחת לאחד מהמקומות המוצעים והגיע מיד להחלטה שהוא לא יגור בבית שתושביו ברחו ממנו במלחמה. את הגורל הזה הוא חווה מבשרו. הוא מצא בארונות את בגדי הדיירים המקוריים, על המיטות היו סדינים שבהם ישנו ובמטבח עוד היה אוכל בסירים. זה הזכיר לו את הבית שלנו בנובי־סאד, שאותו עזבנו כשפרצה המלחמה. "אני לא רוצה לעשות לאחרים את מה שעשו לנו הגרמנים במלחמה ביוגוסלאוויה," אמר. אף על פי שעולים חדשים רבים עטו על ה"מציאות" וקיבלו בברכה את מה שהוצע להם, רצה אבא לשכור בית בכספו שלו. לאיש מאתנו לא היו אמצעים כספיים מספיקים בשביל פתרון כזה - אבל אבא אמר בפסקנות שאין הוא מסוגל להיכנס לגור בביתו של פליט ערבי.

גם בכל הנוגע לנו, הילדים, נהגו הורי אחרת מרבים ממכריהם העולים

החדשים: למשפחות עם ילדים הוצע לשכן זמנית את ילדיהם בקיבוצים במסגרת עליית הנוער. זה היה פתרון נוח מאוד לעולים החדשים - שהילדים ישהו בקיבוץ עד שהם יסתדרו בארץ. מקצת ילדי העולים מיוגוסלאוויה נשלחו לקיבוצים משמר העמק, שער העמקים ועוד. הורי החליטו שלא לקבל את ההצעה - ויהיו הקשיים גדולים ככל שיהיו. "לא נפרדנו מילדינו כשהתנאים היו הרבה יותר קשים. לא ניפרד מהם גם כאן!" אמרו הורינו ובבה ואני נשארנו אתם.

אחרי שהחלטנו לצאת מן המעברה בבאר־יעקב, היה עלינו לבחור בעיר שבה נגור. הורי חשבו שזאת צריכה להיות עיר של תושבים ותיקים, כי ריכוזי עולים לא יכולים להבטיח עבודה ופרנסה. כמו כן, זאת צריכה להיות אחת מן הערים הגדולות: תל־אביב, ירושלים או חיפה. אף על פי שיוגוסלאווים רבים התיישבו בירושלים, נראתה עיר הקודש בעיני הורי רדומה ו"אסייתית" מדי. תל־אביב נראתה להם "מלוכלכת" וסואנת מדי - "קצת כמו אמריקה". חיפה נראתה להם הכי "אירופאית", תרבותית, נקייה ומסודרת, עם הר הכרמל המזדקר מעל המפרץ היפהפה. ההחלטה נפלה - נגור בחיפה.

ואדי ג'מאל - עין הים של היום - הייתה שכונה ערבית שננטשה לפני זמן רב וכל הבתים והדירות שבה כבר אוכלסו על ידי עולים חדשים שהגיעו לפנינו. המאפייה של ואדי ג'מאל הייתה המבנה היחיד שנותר פנוי. מוֹיְזִקוֹ, חבר של אבא, שיכנע אותו לשפץ את המאפייה, שאיש מעולם לא גר בה, ולהכשיר אותה למגורים משותפים. אבא קיבל את ההצעה ובעבודת כפיים מפרכת הרסו מויזיקו והוא את התנור של המאפייה והפכו אותה לדירת מגורים: חדר אחד למויזיקו ולהוריו וחדר אחר, גדול יותר, לשש הנפשות של משפחתנו: אבא, אמא, בבה, אני, סבתא וגיזה. המטבחון והשירותים היו משותפים לנו ולמשפחתו של מויזיקו.

גרנו שישה בחדר אחד, המים דלפו מהתקרה (זה היה החורף של 1949), לא היה חשמל - ואף על פי כן לא היינו מדוכדכים! סבתא השתלטה על משק הבית והייתה מכינה לנו ארוחות משביעות מתפוחי אדמה שאבא הכניס ברגע האחרון לתוך ה"ליפט", לפני צאתנו מיוגוסלאוויה. אבא ואמא פתחו, בפעם המי־יודע־כמה, דף חדש בחייהם. הפעם נקרא הדף "פוטו סטודיו תלפיות" בחיפה.

אחותי רינה התחילה ללמוד בבית־ספר יסודי בבת־גלים, שלשם הייתה

הולכת ברגל יום־יום מביתנו בוואדי ג'מאל. אני התחלתי את לימודי בבית־הספר "הריאלי" בחיפה, שנחשב יוקרתי ויקר מאוד. את שיעורי הבית, שלא הספקתי להכין במשך היום, בשעות האור, הייתי מכין לאורו של פנס רחוב ליד הבית, מכיוון שלא היה חשמל בתוך הבית. לפעמים אחרי רדת החשכה, כשהפנס עוד לא דלק, הייתה סבתא קוראת בקול רם: "בן גוריון, תדליק כבר את האור בבקשה!" וכשהפנס היה נדלק סוף סוף, הייתה צועקת: "תודה לך, בן גוריון!"

"פוטו תלפיות" בחיפה

מאחורי פתיחת הסטודיו של אבא בחיפה מסתתר סיפור מעניין. אבא שוטט בחיפה כדי לאתר את המקום המתאים ביותר לפתוח סטודיו לצילום. רחוב הרצל בהדר הכרמל היה הרחוב המרכזי של חיפה באותם הימים וכל החנויות היפות וגדולות היו ממוקמות לאורכו. בקצה אחד של רחוב הרצל היה קולנוע "ארמון", שבחזיתו נהגו לשבת "על הברזלים" הבטלנים שנקראו "קומנדו ארמון" בפי החיפאים הוותיקים. בקצה האחר של הרחוב, בפינת רחוב ארלוזורוב, מעל שוק "תלפיות" הסואן, נבנה בעת ההיא בית חדש ומודרני, כולו מבהיק בלובנו. אבא החליט שבבית הזה הוא רוצה למקם את הסטודיו שלו. מכיוון שלא ידע איך למצוא את בעל הבית, אמר לנפשו: "אתמקם לי פה והוא כבר יגיע אלי."

הוא בנה שולחן קבלה משני ארגזי "תנובה", שציפה בנייר בריסטול לבן. מארגז אחר התקין כיסא מרופד בכרית, והושיב בו את אמא בבגדיה האלגנטיים, ענודה תכשיטיה הטובים, מאופרת ומסורקת, במבואה רחבת הידיים שבחדר המדרגות של הבניין. הוא עצמו הצטייד במצלמה והתחיל לצלם עוברים ושבים ברחוב והיה מפנה אותם לאמא, שיירשמו אצלה וישלמו לה מקדמה על חשבון הצילומים. הוא הבטיח שהתמונות תהיינה מוכנות בעבורם בתוך יום־יומיים, באותו מקום.

כצפוי, לא עבר זמן רב ולמקום הגיע בעל הבית, אדון קפלן, והגיב בכעס: "מה זה פה? זאת פלישה לשטח פרטי!"

אבא ענה לו במתינות ובנועם: "אותך אני מחפש! אני רוצה לשכור חנות בבניין שלך ולא ידעתי איך למצוא אותך."

חלון הראווה של "פוטו תלפיות"

PHOTO-STUDIO "TALP

קפלן נרגע והציע לאבא כמה אפשרויות במחירים שונים. אבא אמר לו בכנות: "אין לי כסף! תן לי אשראי ואני אשלם לך ברגע שארוויח. בינתיים אפקיד בידיך כעירבון את כל התכשיטים ודברי הערך שיש לנו."

קפלן הצטחק ואמר שהסדר מעין זה לא מקובל בישראל, אבל מכיוון שאבא ואמא מצאו חן בעיניו, הוא הסכים לתת להם חדר בקומה השלישית, כי כל החנויות שבמפלס הרחוב עומדות להשכרה במחיר מלא. אבא קיבל את ההצעה בשמחה ובתודה, אבל ביקש דבר אחד: "תבנה לי למטה, במפלס הרחוב, חלון ראווה. כשהעוברים והשבים ברחוב יראו את התמונות, אני משוכנע שרבים מהם יעלו לקומה השלישית."

קפלן, שהיה איש חביב, רחב לב וידידותי, הסכים לרעיון, בתנאי שאבא ישלם שכירות גם בעד חלון הראווה.

העסקה סוכמה בלחיצת יד ואבא פתח את "פוטו תלפיות" - הסטודיו בקומה השלישית וחלון ראווה גדול ברחוב הרצל מספר 61.

קפלן הפך למעין פטרון ומורה נבוכים להורי בצעדיהם הראשונים בארץ. הוא זה שיעץ להורי לשלוח אותי לבית־הספר הריאלי דווקא, שנחשב למוסד החינוכי הטוב ביותר בחיפה ומן הטובים בארץ. בשביל הורי שום דבר פחות מהטוב ביותר לא היה מספיק עבורי. למרות ההוצאה הכספית הגבוהה הכרוכה בלימודים בבית־ספר פרטי, הורי רשמו אותי ל"ריאלי" ללא היסוס.

איני יודע מהיכן להתחיל לספר על הקשיים שלי בשנת הלימודים הראשונה בארץ. התקבלתי לכיתה ז', כיתה שהספקתי ללמוד בה כחודש־חודשיים שנה אחת קודם לכן ביוגוסלאוויה. עכשיו היה עלי להפסיד שנת לימודים שלמה ולהתחיל ללמוד בכיתה ז' מן ההתחלה, עם ילדים שהיו צעירים ממני בשנה. גם כך התקבלתי בתנאי שאשלים במשך זמן קצר את כל החומר שהיה חסר לי. בתחילת שנת הלימודים (ב־6 בספטמבר) חגגתי את בר־המצווה שלי - יום ההולדת הראשון שלי בארץ.

כבר הייתי מורגל בחיי הקצרים להתחיל דברים מהאמצע. כשחזרנו בשנת 1945 מאלבניה ליוגוסלאוויה, הייתי בן תשע והתחלתי ללמוד פעם נוספת בכיתה א' בשפה היוגוסלאווית. בשנה הראשונה ללימודי בנובי־סאד, השלמתי את חומר הלימודים של כיתות א', ב', ג' ו־ד'.

הכיתה ב"ריאלי". אני עומד ראשון משמאל

בכיתה ה', שהיא שנת הלימודים הראשונה בגמנסיה ביוגוסלאוויה, נחשבתי לתלמיד מצטיין! משום כך, להתחיל מחדש בכיתה ז' וללמוד שלוש שפות זרות בבת אחת, לא נראה לי משימה בלתי אפשרית.

הורי שכרו בשבילי מורים פרטיים לעברית ולתנ"ך ובשנת הלימודים הראשונה שלי בישראל התחלתי ללמוד עברית, שבה התנהלו כל הלימודים, כמובן; אנגלית, שהילדים האחרים בכיתה למדו אותה כבר בשנתיים הקודמות; וערבית, שהייתה שפה חדשה לכל ילדי הכיתה. הקושי הגדול ביותר שניצב לפני היה הלשון העברית, משום שתנ"ך, ספרות וכל המקצועות האחרים נלמדו בעברית: טבע, היסטוריה, גאוגרפיה ועוד.

בחשבון ובגאומטריה הייתי אחד מן התלמידים הטובים בכיתה; הייתי טוב בציור ולמרבה הפלא הצטיינתי בדקדוק עברי! היות ולא שלטתי בעברית ושגיאות שפת הדיבור עוד לא היו שגורות בפי, התייחסתי לדקדוק כמו למתמטיקה. יש בדקדוק שיטה והיגיון וכל הבניינים,

ההטיות והפעלים הסתדרו אצלי כמו תשבץ, גם בלי שהבנתי את משמעויות המילים. פעם אחת החלפתי מבחנים עם חבר, שי טויסטר שמו, "צבר" מבטן ומלידה: אני כתבתי בשבילו את הבחינה בדקדוק והוא כתב בשמי את הבחינה בספרות - משהו על "אריה בעל גוף" של ביאליק, כמדומני - ושנינו קיבלנו ציונים טובים במבחן.

אבל הקשיים בלימודים היו כאין וכאפס לעומת הקשיים החברתיים, ההסתגלות וההתאקלמות בחברה הישראלית. בהתחלה באתי לבית־הספר לבוש בבגדים שהבאנו אתנו מיוגוסלאוויה. כשכל הילדים הישראלים לבשו בגדי חאקי מתוצרת "אתא", אני נראיתי יוצא דופן. בשנה השנייה לעלייתנו, בחורף 1950, ירד שלג בחיפה. בשביל כולם זו הייתה אטרקציה גדולה. אני קיבלתי את השלג כמובן מאליו בעונת החורף ומיהרתי ללבוש את בגדי הסקי החורפיים שהבאנו מיוגוסלאוויה. ההופעה שלי בבגדי סקי בבית־הספר עוררה צחוק וליגלוג מצד כל הילדים.

עברו שנים עד שהתרגלתי וזכרתי להביא כיפה לשיעורי תנ"ך. לא הייתה לנו כיפה בבית ולפני כל שיעור תנ"ך הייתי מקיש בדלתה של כיתה אחרת, נכנס ומבקש: "אפשר לקבל כובע?" היה לי קול סופרנו דקיק, שמלווה אותי עד היום והייתי מצייץ את המילים במבטא סלאווי כבד, עם ר' ו־ל' מתגלגלות. הכיתה הייתה מתפקעת מצחוק.

כמו ביוגוסלאוויה, גם בישראל, דאגו הורי להשכלתי המוסיקלית והקפידו שאלמד לנגן באקורדיון. בכל יום שישי התקיימה בבית־הספר שעת חברה, שכללה קבלת שבת ותכנית אמנותית קלה. נכונותי לנגן באקורדיון התקבלה על־ידי המחנך בשמחה רבה, אך לא כך בעיני מקצת התלמידים בכיתה. באחת הפעמים, כשניגנתי את ולס "הדנובה הכחולה", היו ילדים שזה הצחיק ושעשע אותם עד כדי כך שאחד מהם, אבי קולומבוס שמו, התחכם וחיבל באקורדיון והוציא אותו מכלל שימוש. המורה לאנגלית, מיסטר שפנייר, תיקן את האקורדיון, הוציא את אבי מהשיעור וכל הכיתה הטילה עליו חרם. זאת הייתה נקמתי המתוקה באבי. לימים נעשינו חברים טובים.

אלה רק דוגמאות אחדות מני רבות שנותרו חרותות בזיכרוני. ואז, לאט־לאט, בלי לתת על כך את הדעת, חלה בי מטמורפוזה והתחלתי להתאקלם. יום אחד הבאתי אתי לשיעור צעצוע פח קטן, שקראנו לו "צפרדע", שמשמיע תקתוק כשלוחצים עליו. דרכתי עליו ברגלי בקצב

הליכתו של המורה בכיתה. כולם נדרכו וציפו לראות מה יעשה המורה. אני אימצתי לעצמי ארשת פנים טבעית, שלא הסגירה את התרגשותי הרבה, והמשכתי לתקתק לפי קצב התנועה של המורה. המורה ניסה לאתר את הכיוון שממנו בקע הרעש המטריד, והוציא מהכיתה את הילד שישב לשמאלי. אבל התקתוק נמשך. הוא הוציא מהכיתה את הילד שישב לימיני, אך התקתוק לא חדל. הוא הוציא את הילדים שישבו מאחורי ומלפני - והתקתוק נמשך. הוא לא העלה על דעתו שאת מעשה הקונדס הנועז מבצע העולה החדש, השקט, הביישן, "הנחנח", שעוד לא לוקח חלק בתעלולי ה"צברים". לבסוף נואש המורה ואמר: "זהו, אני נכנע! אני מבקש שיקום זה שמתקתק!" מה רבה הייתה הפתעתו והפתעת כל הכיתה כשאני קמתי על רגלי. "מה?!" קרא המורה. "אתה?!" והוציא אותי מהכיתה עם הערה חמורה, שחייבה התייצבות בחדר המנהל.

למחרת היום, לפני תחילת הלימודים, עמדתי בפתח חדרו של המנהל, מר יצחק שפירא. הוא הכניס אותי לחדרו ואחרי שבירר את פשר ההערה החמורה שקיבלתי, אמר: "אני רוצה לברך אותך במזל טוב! התאקלמת. אתה כבר ככל הילדים. אבל אל תעשה זאת שנית!" הפעם תורי היה להיות מופתע. הבטחתי לו שלא לחזור על מעשה קונדס זה. את הבטחתי קיימתי, אבל לא הבטחתי שלא אעשה מעשי קונדס אחרים...

עד מהרה נעשיתי מקובל בחברת הילדים. נחשבתי למצחיקן של הכיתה והוכחתי שאני יכול להיות יותר ישראלי מה"צברים" עצמם. סייעו לי בכך חברים טובים כמו מוסי, דני, לוקי, מייקל, מזשקא, גבון ורבים וטובים אחרים. בעזרתם התעריתי לגמרי בחברה הישראלית, שבה אני מרגיש מאז כמו דג במים.

דווקא בשנים הראשונות הקשות, התגליתי כתלמיד חרוץ. עמדתי במבחני השלמה על חומר שנלמד לפני כיתה ז', במקביל ללימודים השוטפים, וההישגים שלי היו מרשימים. הורי רוו נחת ויצאו מרוצים מכל יום הורים. הצרות בלימודים התחילו כשהצטרפתי לתנועת הצופים. פתאום היה לי משהו יותר חשוב בחיים מהלימודים. זה היה בכיתה ט'. עד מהרה קיבלתי את תפקיד התרבותניק של גדוד הצופים שאליו הצטרפתי. הייתי מארגן "ערבים חופשיים" שבהם הצגתי מערכונים וסיפרתי בדיחות יוגוסלאוויות שלא היו מוכרות לבני הנוער

המקומיים. אירגנתי בהצלחה מסיבות בחגים והייתי חבר בוועדת התרבות של הגדוד. בסוף כיתה י' הציעו אותי כמועמד להדרכה בגדוד הצעיר מאתנו. ראיתי בכך מחמאה גדולה והכרה בהיותי כמו כולם ואף מהטובים והראויים ביותר שבגדוד.

אלא שעם ההצלחה בצופים בא הכישלון בבית הספר. בסוף כיתה י' בבית־הספר הריאלי נאמר לי: "עולה כיתה, אבל לא בבית ספרנו" - ואני נאלצתי להיפרד מחברי הוותיקים בבית־הספר. בדיעבד התברר שהאסון לא היה נורא כל־כך, כי רכשתי חברים חדשים בבית־הספר "ליאו בק", שבו התקבלתי לכיתה י"א. בצופים פעלתי בקבוצה אחת עם החברים מ"הריאלי" ובלימודים הייתי אחד מהחבר'ה ב"ליאו בק".

מאמצי להשתפר בלימודים נשאו פרי וסיימתי בהצלחה את כיתות י"א וי"ב, ועמדתי בהצלחה בבחינות הבגרות. לשמחתי הגעתי להישגים נאים בלימודים בלי לוותר על הפעילות בצופים ועל עיסוקי החברתיים האחרים מחוץ לבית הספר.

כשהייתי בכיתה י"א יצאתי להדרכה והדרכתי שכבת גיל בוגרת יחסית - כיתה ח' בשבט "גאולה", שנחשבה לבעייתית. עד מהרה הפכתי את החניכים לחבורה מגובשת ופעילה בתנועה ושמי כמדריך טוב ומצליח יצא בכל השבט. זה היה בשנת 1953 - ואני הייתי עדיין "עולה חדש", בסך הכול ארבע שנים בארץ!

השנים הראשונות בארץ היו קשות מאוד להורי. אף על פי שהעסק של אבא נחשב למצליח יחסית לתקופה ההיא, הכנסות ממנו הספיקו בדוחק לסיפוק צרכינו הרבים. שנות החמישים הראשונות היו שנות הצנע הקשות לכולם, ותיקים ועולים חדשים כאחד. אבל לעולים חדשים היה, כמובן, הרבה יותר קשה. משפחתנו מנתה שש נפשות, ולכל אחד מאתנו היו צרכים משלו: אני למדתי בבית־הספר הריאלי היוקרתי, דודה גיזה הגיעה לפרקה ועמדה להינשא, ההוצאות היו גדולות וההכנסות באו רק מהצילומים של אבא.

מבחינה חברתית היו הורי מוקפים בחברים וידידים מיוגוסלאוויה, שעלו יחד אתם ארצה וכמעט לא התערבבו בסביבה הישראלית הוותיקה.

הקשיים הכלכליים והחברתיים גרמו לכמה משפחות להחליט לרדת מהארץ ולחפש את מזלן בארצות אחרות: קנדה, ברזיל ואף אוסטרליה. היורדים חשבו שבארץ אחרת יהיה להם קל יותר לשרוד. אני הייתי אז בכיתה ט'־י', בבה למדה בכיתה ז'־ח' וכבר התחלנו

בהדרכה בצופים

בטיול מדריכים בנגב

להתאקלם בארץ ובחברה הישראלית. כשההורים העלו לפנינו את האפשרות לעזוב את ישראל ולהגר לארץ אחרת, בבה ואני היינו נחרצים וחד־משמעיים: "אם לכם קשה להישאר בארץ," אמרנו, "אתם יכולים לעזוב, אבל אנחנו נשארים פה. נפסיק את לימודינו בבית ספר, אני אמצא לי מקום עבודה ובבה תנהל את משק הבית!"

תגובתנו הנחרצת הביאה אותם לגנוז מיד את הרעיון, להישאר בארץ ולהמשיך במאבק היום יומי. הקשר עם החברים שעזבו נשמר והיום, כשבני ה"יורדים" של שנות החמישים באים לבקר, נדמה שהם מצטערים שהוריהם ויתרו ועזבו בזמנם את הארץ.

הגיוס לצה"ל

כשסיימתי את לימודי בכיתה י"ב ועברתי בהצלחה את בחינות הבגרות, הגיעה שעתי להתגייס לצה"ל. לא היה ספק בלבי שכחניך תנועת נוער חלוצית וכמדריך, אתגייס לנח"ל במסגרת גרעין שיוצא להכשרה בקיבוץ. רבים מחברי הטובים עזבו את הגרעין לפני הגיוס. נשארנו רק "השרופים", שהאמינו בהגשמה במסגרת ההכשרה ותכננו להצטרף כחברים חדשים לקיבוץ של תנועת הצופים. עם תום הטירונות והאימונים הצבאיים הבסיסיים, נקבע שהגרעין שלנו ישלים את קיבוץ תל־קציר, שעל שפת הכנרת, מול הגבול הסורי.

הורי היו מודאגים מעט, אבל לא עמדו בדרכי והשלימו עם החלטותי.

חיי הקיבוץ מצאו חן בעיני בהתחלה. אהבתי מאוד את קיבוץ תל־קציר, את מיקומו הגאוגרפי והטופוגרפי - על גבעה שצופה לכנרת מצדה האחד ואל הרי הגולן מצדה האחר. לפעמים, כשהשמש זרחה בזווית הנכונה והרוחות נשבו חרישית - הייתי מסוגל להשתכר ממראה הנוף הנפלא וריחות הפריחה שעלו מכל עבר. אפילו הריחות מהרפת, שרבים סלדו מהם –ערבו לנחירי! אהבתי את העבודה ברפת, עם בעלי החיים, הרבה יותר מהעבודה בשדות. ודווקא עבודה זו נחשבה לפחות נחשקת, בגלל התורנויות בלילות ובשבתות ובגלל הסירחון הקבוע שהדיפו הרפתנים, אבל לי זה לא הפריע.

באוקטובר 1956, לאחר שמצרים רכשה כמויות עצומות של נשק חדיש מהגוש הקומוניסטי, פרסה כוחות גדולים בחצי האי סיני, הלאימה את תעלת סואץ וסגרה את מצרי טיראן לשיט ישראלי בין אילת, הנמל הדרומי ביותר של ישראל, ובין שווקיה המתפתחים של ישראל במזרח -

ברפת בקיבוץ תל־קציר

חליבה ברפת

בשוחות סביב קיבוץ תל־קציר עם פרוץ מלחמת סיני

אימוני צניחה – אני ראשון משמאל

פרצה מלחמת סיני (מבצע "קדש"). בהתחלה רבצנו בשוחות, עסוקים בהגנה מרחבית סביב הקיבוץ. היום מגוחך לחשוב שהיינו מסוגלים, לו הותקפנו, לעצור את הצבא הסורי מתוך השוחות "העלובות" שלנו, אבל למזלנו, שום התקפה לא באה מן הצפון. לכן העבירו אותנו, שהיינו עדיין חיילים בשירות סדיר, לדרום, לאזור רצועת עזה.
כחיילי נח"ל קרביים, צורפנו לגדוד שלחם וכבש את רצועת עזה. שם עברתי חוויה קשה שלא אשכח כל חיי: הייתי קשר צבאי וסופחתי לפלוגה, כקשר של מפקד הפלוגה, שנשלחה לטהר את מוצב עלי־מונטאר הידוע לשמצה, שנכבש זמן קצר קודם לכן.

בספרו "מערכת סיני" ציין רב־אלוף משה דיין, רמטכ"ל צה"ל במבצע "קדש", שתל עלי אל־מונטאר הוא המשלט החולש על העיר עזה. המסורת מספרת, שלתל הזה העלה שמשון את שערי עזה, שהוא עקר ממקומם. לרגלי תל עלי אל־מונטאר איבד הצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה כעשרת אלפים חיילים בשתי התקפות כושלות של סר ארצ'יבלד מאיי נגד הצבא התורכי. לבסוף פנה מפקד הכוח הבריטי, גנרל אלנבי, לכיוון דרום־מזרח וכבש את באר־שבע קודם שחזר לעזה.
במבצע "קדש", שנפתח ב־29 באוקטובר 1956, נשלח צוות קרבי משוריין מחטיבה 37 המשוריינת, שסופח לחטיבת חיל־רגלים מילואים 11, לפרוץ לעזה מצד דרום. כשהכוח עקף את עלי אל־מונטאר ב־2 בנובמבר בבוקר, נורתה מן התל המבוצר אש חזקה, אבל הצוות המשיך להתקדם ופרץ לעזה בסערה. אחר־כך היה צריך לוודא שתל עלי אל־מונטאר מטוהר מכוחות מצריים. זה היה היעד שאליו נשלחה הפלוגה שבה שירתתי בתור קשר מ"פ.

היינו ארבעה בקומנדקר שהעפיל על הגבעה בדרך למוצב עלי־אל־מונטאר: מפקד הפלוגה (המ"פ), סמל המחלקה, הנהג ואני - קשר המ"פ. הקומנדקר הגיע לגדר תיל והנהג התחיל לנסוע לאורכה, כדי למצוא פירצה ולהמשיך לנסוע לראש הגבעה. הגענו לפירצה והקומנדקר נכנס דרכה והמשיך לנסוע עד שנתקלנו בגדר תיל שנייה. שוב נסענו לאורכה, כדי למצוא עוד פירצה ולהמשיך בדרכנו אל היעד. כל חייל קרבי זוטר יודע שבין שתי גדרות שמכתרות מוצב, מונחים מוקשים. כשראיתי

שהנהג נוסע בין שתי הגדרות, בשטח שידעתי שאמור להיות ממוקש, רציתי להעיר לו ולהזהירו, אבל חשבתי: "מי אני שאפתח את הפה בנוכחות קצין - מ"פ - וסמל מחלקה, שאמורים לדעת טוב ממני מה נכון לעשות?"

לא הספקתי להתלבט זמן רב. פיצוץ עז קטע את מחשבותי והעיף את הקומנדקר על יושביו באוויר. הנהג וסמל המחלקה שישבו בצדו השמאלי של הרכב, נפגעו קשה מאוד: סמל המחלקה נפגע בבטנו ומת לאחר מכן מפצעיו; לנהג נקטעה הרגל. המ"פ ואני, שישבנו בצד ימין של הקומנדקר, יצאנו בפגיעות קלות יחסית: המ"פ נפצע בפניו מרסיסי הזכוכית של שמשת הקומנדקר ולי נתקע כפיס עץ מספסל הקומנדקר שהתרסק, ב...ישבן!

חלקי הקומנדקר ותכולתו התפזרו לכל עבר ומרחוק שמעתי רחשים במכשיר הקשר שלי, שהועף למרחק עשרות מטרים מהמקום שבו נחתתי. התקדמתי לעברו כשאני דורך על העקבות שהשאירו צמיגי הקומנדקר, כדי שלא לעלות, חלילה, על עוד מוקש. בדקתי את מכשיר הקשר ולשמחתי הרבה גיליתי שהוא תקין ופועל ללא דופי. מיד שידרתי קריאה: "תחנות כרמל, כאן כרמל אחד. תחנות כרמל, כאן כרמל אחד - עלינו על מוקש. אני אומר שנית: עלינו על מוקש, עבור."

פתאום נשמעו קריאות מכל מכשירי הקשר בבת אחת, בניגוד לכל כללי נוהל הדיבור בקשר: "גברא, מה קרה? אתה בסדר? איפה אתם?"

למרות פציעתי - ופציעתם הקשה יותר של חברי לנשק - עניתי בקור־רוח: "כאן כרמל אחד, אנחנו על גבעת עלי מונטאר, יש פצועים, הרכב הרוס, עבור."

"מה, הפטרייה השחורה הגדולה מעל עלי מונטאר - זה אתם?! רואים אותה למרחוק! שולחים מחלצים."

בתוך דקות מספר הגיעו שני זחל"מים ופינו את הפצועים ואני נשארתי לאסוף את ציוד הקשר שלי שהתפזר בכל הסביבה. הצלחתי לשלוף בכוחות עצמי את כפיס הקרש שנתקע בישבני וחזרתי בזחל"ם לבסיס העורפי.

כאן ציפתה לי עוד התרגשות: דני, חברי מילדות, מהשכונה, מבית הספר, מהצופים ומגרעין הנח"ל, יכול היה להשתחרר מהאימון המתקדם בגלל סיבות רפואיות. הוא אמנם לא צנח אתנו, אבל ביקש לשרת עם כל חברי ההכשרה באימון המתקדם. הוא הוצב לפלוגת הרכב של הגדוד -

והוא שקיבל את ההודעה בקשר שאחד הקומנדקרים עלה על מוקש ושיש פצועים בשטח. הוא התעניין מיד מי היה בקומנדקר וכשאמרו לו שהיה גם קשר, ביקש לברר מה שמו והיה מודאג מאוד משלא קיבל תשובה. כשהגעתי לבסיס העורפי, ששם הייתה ממוקמת גם יחידת הרכב, רץ דני לקראתי בזרועות פשוטות ומלמל: "הייתה לי הרגשה שזה אתה ודאגתי נורא. תודה לאל שאתה בריא ושלם!"

דני ואני חברים בלב ובנפש עד עצם היום הזה.

מאוחר יותר אושפזתי בבית חולים בגלל זיהום שהתפתח בפצע. כשהייתי בקורס מש"קי קשר, זכיתי בציון לשבח על התנהגותי באירוע.

מקבל ציון לשבח על התנהגותי לאחר עלייה על מוקש
במוצב עלי־מונטאר בעזה, בסיום קורס משק"י־קשר

מהקיבוץ להדרכה בתנועה

עם חברי הטוב דני בבקו"ם –
ביום השחרור מצה"ל.

אחרי מבצע "קדש" והאימון המתקדם, שבמסגרתו עברנו קורס צניחה וקורס נחיתה מהים ועוד מיני אימונים קרביים מפרכים, חזרנו לתל־קציר להמשך תקופת ההכשרה.

כשהגיע יום השחרור שלי מצה"ל, החלטתי להישאר בקיבוץ כאזרח. שוב נבחרתי לוועדת תרבות, התפקיד "הנצחי" שלי והמשכתי לעבוד בהנאה ברפת. ואז קרה משהו שבדיעבד אני יודע כי שינה את כל מהלך חיי: בקיבוץ הציעו אותי כמועמד לתפקיד מדריך־שליח של התנועה, לשנת הדרכה בעיר. בהתחלה פסלתי את הרעיון על הסף: רציתי להתערות במשק ובעבודה. לא הרגשתי את עצמי מוכן ובשל מוסרית לצאת להדרכה בשכבות הבוגרות של התנועה ולחנך לחיי קיבוץ, דבר שאני עצמי עוד לא התנסיתי בו די הצורך. שום טיעון לא הועיל לי. האסיפה של הקיבוץ הצביעה ברוב קולות בעד יציאתי

להדרכה וחייבה אותי לקבל את התפקיד. כדרכי, התחלתי לראות גם את הצדדים החיוביים שביציאה להדרכה: ראשית, זה החמיא לי מאוד, כי מאז ומתמיד המדריכים השליחים, חברי קיבוץ שיצאו להדרכה בתנועה בעיר, היו האנשים הטובים והמוכשרים ביותר. שנית, הייתי אמור לצאת להדרכה בחיפה וזה קירב אותי להורי ולחברה שהייתה לי אז - חווה פרוכטר. ובכן, קיבלתי את "דין התנועה" ויצאתי להדרכה בעיר. בחיפה מוניתי למרכז שבט "הכרמל", אחד משבטי הצופים היותר נחשבים בעיר.

שנת ההדרכה הזאת נתנה לי המון לכל החיים: חיזוק הביטחון העצמי (שגם קודם לכן לא היה חסר), הזדמנות להתמודד עם עבודה אירגונית וביצועית, התנסות שהכשירה אותי לחיים בעתיד. ולבסוף - עיצוב ופיתוח כלים חינוכיים שמשרתים אותי עד היום, כשאני עוסק בהוראת הצילום.

הצלחתי בהדרכה, הייתי אהוד על החניכים וגם הממונים עלי היו מרוצים מעבודתי. עד מהרה התבקשתי לארגן פעילויות לכל צופי חיפה, בנוסף לתפקידי כמרכז שבט "הכרמל". בפועל הדרכתי חניכים משכבות י', י"א וי"ב.

הקטע הכי קשה בהדרכה היה בשבילי נושא ההגשמה, היציאה להתיישבות ולחיי הקיבוץ. וזאת משום שאני עצמי עוד לא הייתי, כנראה, משוכנע בכל מאת האחוזים, שזו דרך החיים הנכונה ביותר. אולי זאת הסיבה ששמתי דגש חזק יותר בהדרכה, בגיבוש חברתי, טיולים, קומזיצים וערבי תרבות. בתחום העיוני מצאתי את עצמי עוסק בנושאים ערכיים וחברתיים כלל־אנושיים.

הייתי בן עשרים ואחת והחניכים היו בני שש־עשרה־שבע־עשרה. מטבע הדברים היו חניכים (ו... חניכות) שהיו מקורבים אלי יותר וכאלה שהיו מקורבים אלי קצת פחות. בשכבה של חניכי כיתה י' הייתה ילדה מתוקה ועליזה, פעלתנית וחברת מועצה פעילה, שהחבר'ה קראו לה "פרה" (במלעיל). רק כעבור זמן מה נודע לי שורשו של הכינוי הזה, שנשמע מעליב, אבל "פרה" קיבלה אותו ברוח טובה.

פעם, כשיצאנו לקומזיץ ואני ישבתי על האדמה סביב המדורה, באה "פרה" מאחורי והתיישבה לי על הכתפיים. היא לבשה מכנסיים קצרים עם גומיות שהידקו אותם לירכיה וכש"רכבה" על כתפי הרגשתי על צווארי את ה"פולקעס" החלקים והרכים שלה, ידעתי שהיא תהיה

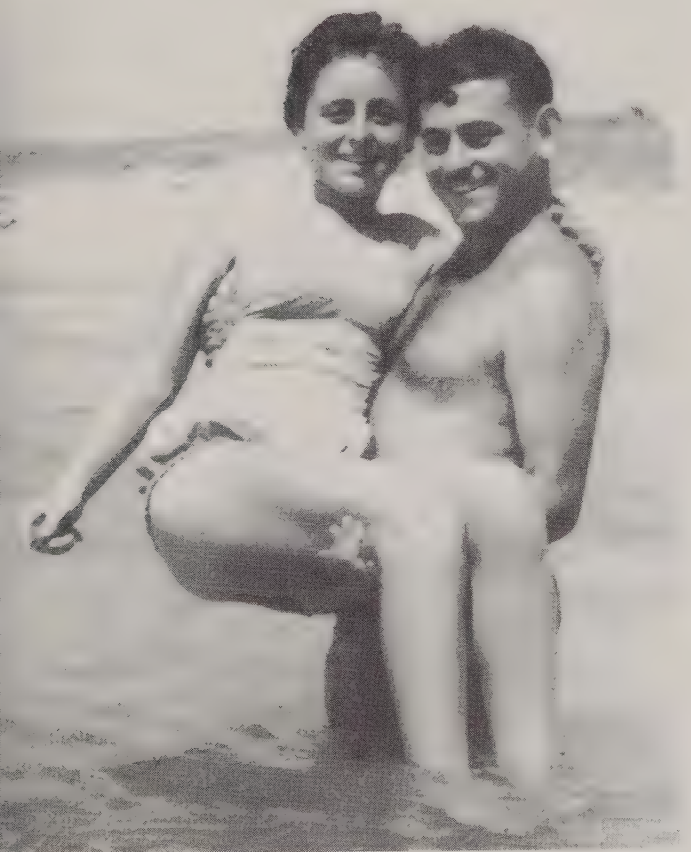

מעביר את מפקד
צופי חיפה
לאריה כרוך,
ראש הצופים
בישראל

הסבתא שלכם, נכדי היקרים! כן, זאת הייתה סבתא נעמי, שאז קראו לה "פרה", כי שם משפחתה היה ברנבלום והחבר'ה הפכו אותו ל"פרבלום", על שם האקדח הידוע - ומפרבלום נשאר רק "פרה".

בסיום ההדרכה חזרתי למשק ורבים מהחניכים שאהבו אותי במיוחד התחילו להתכתב אתי. מי שהתמידה בכתיבה יותר מכולם, הייתה נעמי! באחד הימים קבעתי אתה שניסע יחד ל"תערוכת העשור" למדינת ישראל, שהתקיימה בבנייני האומה בירושלים. בנסיעה ההיא לירושלים נעשינו, נעמי ואני, חברים.

נסיעתנו המשותפת גרמה לשערורייה גדולה בין החניכים, כי באותו זמן הייתי חבר של יהודית תבור, חניכה אחרת מאותה שכבה. החברות שלי

עם נעמי בשפת הים

עם יהודית כבר קרבה לסופה ועמדה להסתיים בשיחת פרידה מתוכננת, שעוד לא הזדמן לנו לקיים אותה.
כשנודע ליהודית שנעמי נסעה יחד אתי ל"תערוכת העשור" לירושלים, היא נפגעה וכעסה מאוד. בערב שלמחרת, ארבה לה יהודית עם כמה מחברותיה בשדרה שליד הבית, התנפלה עליה והפליאה בה את מכותיה. אני הרגשתי מאוד לא נוח על כי גרמתי לשתי חברות מאותה שכבה להתכתש ביניהן בגללי. מי שהיה הכי מבסוט מהאירוע, הייתה הסבתא שלי, שעוד כשהייתי בגיל ארבע "ניבאה" שכשאגדל, בנות "ילכו מכות" בגללי - והנה "נבואתה" התגשמה...
סיבות רבות ושונות הביאו לכך שחיי בקיבוץ תל־קציר לא נמשכו זמן רב. עיקרן היה שלא הרגשתי חופשי לקבל החלטות בעצמי, שהייתי צריך להיות כפוף לתכתיבים שרירותיים של החֶבְרָה שהגבילו מאוד את חופש הבחירה שלי. לבסוף עזבתי את הקיבוץ וחזרתי לגור אצל הורי בחיפה.

ובכל זאת צילום...

כשעזבתי את הקיבוץ ועברתי לגור אצל הורי בחיפה, התחלתי לחשוב על העתיד, מה אני רוצה לעשות בחיי "כשאהיה גדול". העובדה שעזרתי לאבי ב"סטודיו תלפיות" חיזקה בי את ההרגשה שאני **לא** רוצה לעסוק בצילום. הייתה לי הערכה רבה לעבודתו של אבא ולדרכו בחיים, אבל החלטתי שהעיסוק הזה לא מתאים לי. התחום הקרוב ביותר ללבי ולנטיותי היה אדריכלות. החלטתי לנסות להתקבל ללימודי ארכיטקטורה בטכניון בחיפה. אבל בזמן ההרשמה והתחלת הלימודים במכינה לקראת קבלתי לטכניון, הגיע לידי פרסום של בית ספר גבוה לצילום בחוץ לארץ ומתוך עיון בו הבנתי שניתן ללמוד צילום במוסדות להשכלה גבוהה, ושצילום אינו רק מה שאבא שלי עושה בסטודיו שלו; שצילום הוא עולם ומלואו, שישנם תחומי צילום שונים: צילום עיתונות, אופנה, פרסומת, תעשייה, אמנות ועוד; שצילום נחשב בעולם למקצוע מדעי־אמנותי מרתק; שמה שאבי עושה ומה שסבי עשה בזמנו, אינו אלא תחום צר, אחד מתוך רבים בעולם הצילום. התפלאתי על עצמי, שאני, בן של צלם ונכד של צלם, שמאוד אוהב לצלם, לא ידעתי זאת עד אז. החלטתי לעסוק בכל זאת בצילום ולנסוע וללמוד באחד מבתי הספר הגבוהים בחוץ לארץ. למרות זאת נשארתי, כנראה, אדריכל מתוסכל ואני מרבה עד היום לתכנן שיפוצים ושינויים בבית וברהיטים, פרי דמיוני.

המחשבה לנסוע לחוץ לארץ ללמוד ולהתמחות בצילום הלהיבה אותי. התחלתי להתעניין ולאסוף עלוני פרסום מבתי־ספר שונים לצילום בכל העולם: ארצות־הברית, אוסטריה, גרמניה, צרפת, איטליה ואנגליה.

התחלתי להתכתב עם מוסדות הלימוד השונים ובחרתי ללמוד באנגליה. גרמניה לא באה בחשבון מסיבות מובנות. אוסטריה וצרפת לא התאימו בגלל השפה. ארצות־הברית ירדה מעל הפרק בגלל שכר הלימוד הגבוה. הבחירה בלימודים באנגליה התאימה לי ביותר, לא רק בגלל השפה, אלא מכיוון שסגנון הצילום והלימודים באנגליה היו לטעמי יותר מהסגנונות בארצות אחרות.

עמדה לפני הבעיה הכספית: איך אממן את הלימודים בחוץ לארץ? מובן שנזקקתי לתמיכת הורי. אבל לא היה די בהסכמתם לממן את לימודי. היה צורך באישור מיוחד להעברת כספים לחוץ לארץ למטרת לימודי צילום. זה היה אישור חריג, מאחר שבדרך כלל נענו בקשות כאלה רק למטרת לימודי "מקצוע חיוני למדינה", כמו פיסיקה גרעינית למשל... הייתי צריך לשכנע שצילום הוא "מקצוע חיוני למדינה"! הכנתי תיק עבודות והצגתי אותו לפני אנשים שעסקו בצילום בשירות המדינה. ביקרתי אצל דוד אלדן - אנדי, ראש מחלקת הצילום של לשכת העיתונות הממשלתית דאז - והוא צייד אותי במכתב המלצה חם.

בסוף שנות החמישים זה נשמע אבסורדי שמישהו ינסה להציג את מקצוע הצילום כ"חיוני למדינה". עברו עוד שנים רבות עד שבארץ נפתחו מוסדות גבוהים ללימודי צילום (שבקצתם אף לימדתי מאוחר יותר).

ביום הגורלי הופעתי לפני ועדה של עשרים וארבעה(!) אנשים שהיו אמורים לדון בבקשתי. אחרי ריאיון של כשעה וחצי, שבו נערכה לי "חקירה צולבת" ונשאלתי שאלות מקיפות ומעמיקות על המקצוע, עלי ועל התצלומים שהצגתי - אישרה לי הוועדה הקצבת מטבע חוץ לצורך לימודי צילום כ"מקצוע חיוני למדינה"! זה היה לא רק ניצחון אישי גדול, אלא תקדים להכרה ממלכתית בחשיבות מקצוע הצילום.

ההישג הגדול היה בזה שאיפשרו להורי לממן לי את הלימודים באנגליה, אך הוא לא פתר את הבעיה של הורי לגייס את הכסף הדרוש. אני יודע שזה היה כרוך במאמץ גדול מצדם, אבל אני גם יודע שהם עשו זאת ברצון, באהבה ובגאווה גדולה, ואני מצדי השתדלתי מאוד להצדיק את המאמץ הזה.

בנובמבר **1959**, כשהחלה שנת הלימודים בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון, אני הייתי על סיפונה של אונייה בדרך ללימודים באנגליה.

אבי קנה לי מצלמת "רולייפלקס" חדשה. בדרך הייתי אמור לבקר אצל

הנה התשובה לשאלה הקבועה "ממתי אתה מצלם?" עדות ראשונה: אבא שלח אותי בגיל שלוש (!) ומצלמה בידי לצלם עוברים ושבים ברחוב, כפי שהיה נהוג אז. מתחת התמונה הראשונה (משמאל) רשום: "זהירות – אני מצלם"; ותחת התמונה השנייה רשום: "בבקשה המספר" אבא שלח צלם אחר להנציח אותי "בעבודה" – ואולי גם לחזור על צילום הלקוח...

קרובי משפחה במילנו כדי להצטייד במלתחה חדשה לקראת יציאתי לעולם הגדול.

מלבד ההתרגשות הגדולה מהפרידה מהורי, הייתה לי גם פרידה קשה ועצובה מחברתי, נעמי. עמדו לפני שנות לימודים באנגליה ונעמי החלה ללמוד בכיתה י"ב, שבסופה בחינות בגרות וגיוס לצבא. לא ידענו מה צופן העתיד וההרגשה הייתה שאולי זאת פרידה לתמיד. אבל אתם, נכדי היקרים, כבר יודעים שלא כך התגלגלו הדברים.

לימודים באנגליה

עוד בהיותי בארץ נרשמתי והתקבלתי ללימודים בבית־ספר לצילום בוודנסבורי (Wednesbury) שליד קובנטרי, אבל כשהגעתי לאנגליה החלטתי לבדוק גם אפשרויות אחרות. חודשיים לאחר שהחלה שנת הלימודים, התחלתי לבקר בבתי־ספר שונים. בכל מקום התפלאו לפגוש "חוצפן" מישראל, המבקש להתקבל ללימודים אחרי שהם כבר החלו - ועוד מנסה להתקבל לשנה השנייה, על סמך הניסיון המעשי שיש לו, לטענתו, בצילום.

בתי־הספר בלונדון היו כבר מלאים ותנאי הקבלה היו יותר נוקשים ולכן הסכימו לקבל אותי רק לשנת הלימודים הבאה. בבית־הספר לאמנות ואומנות בבירמינגהם (Birmingham College of Arts & Crafts) הביעו נכונות לבחון אותי כדי לקבוע אם אתקבל. ואם כן - האם לשנת הלימודים הראשונה או השנייה. מאז ומעולם הייתי "משוגע לאתגרים" והסכמתי מיד לעבור בחינה שהייתה מורכבת מחלק תאורטי בכתב ומעבודה מעשית - צילומים בסטודיו, בחוץ ובמעבדה. בבחינה התאורטית לא הבנתי אפילו את השאלות. אילתרתי תשובות וקיבלתי... אפס! אבל בבחינה המעשית, שנמשכה שלושה ימים, צילמתי רפורטז'ה בחוץ ופורטרט בסטודיו ופיתחתי והדפסתי הכול בעצמי. הציון היה מעולה! התקבלתי לשנת הלימודים השנייה בתנאי שאשלים את כל החומר התאורטי של שנה א' ו"איישר קו" עם תלמידי השנה השנייה. לא היה בזה חידוש בשבילי. כבר הייתי רגיל לתנאים כאלה: גם ביוגוסלאוויה, אחרי המלחמה וגם בישראל, אחרי שעלינו לארץ, התחייבתי להשלים את חומר הלימודים שהחסרתי ולהדביק את הכיתה.

”הליצן העצוב” התצלום מן הסיור הלימודי בפאריס שנבחר כצילום הטוב ביותר וזיכה אותי בגביע

כסטודנט בעבודה (1960)

הייתי מגיע לבית־הספר בבירמינגהם מוקדם בבוקר - שעה או שעתיים לפני כל האחרים ונשאר עד שעות הערב המאוחרות - שעתיים־שלוש אחרי שאחרון התלמידים הלך לו. קיבלתי את מפתחות בית־הספר ושהיתי בו שעות ארוכות, בלי קשר למערכת הלימודים. למדתי אצל מורה פרטי - מיסטר ג'יף - והשלמתי את החומר התאורטי שנלמד בשנות הלימודים הראשונה והשנייה. כשסיימנו, ביקשתי ממנו שילמד אותי גם את החומר של שנת הלימודים השלישית. הוא נעתר לי בשמחה, כי התשלום עבור שיעור פרטי היה לירה שטרלינג, סכום כסף מכובד בימים ההם.

אחרי שעמדתי בבחינות הגמר של שנה א' ו־ב', ביקשתי רשות להיבחן גם בבחינות הגמר של שנה ג'. מנהל בית־הספר, מיסטר מָארִיי, התפלא

מאוד למשמע בקשתי ושאל אותי: "מה אתם זוממים?!" היתממתי ואמרתי שאני רוצה רק לנסות, בשביל האתגר...
כשפורסמו תוצאות המבחנים התברר שזכיתי בציון הגבוה ביותר בין תלמידי השנה השנייה והשלישית! או־אז באתי אל המנהל והצלחתי לשכנע אותו שיעלה אותי ישר לשנת הלימודים הרביעית. כך השלמתי לימודים של ארבע שנים בפחות משנתיים!
במהלך הלימודים בבירמינגהם התקיים סיור לימודי בפאריס שהשתתפו בו כעשרים מתלמידי המכללה לצילום. צילמנו יותר מאלף תצלומים. במכללה התקיימה תחרות בין כל המשתתפים בסיור. תצלום שלי, "הליצן העצוב", זכה במקום הראשון. מנהל בית הספר לצילום, ג.פ. מארייי (J.F. Murrey), והמורה הבכיר אדוארד מרטין, העניקו לי ציון לשבח על ההישג הזה, שזכה לפרסום בעיתונות המקומית.
בחופשת הקיץ, בין שנת הלימודים הראשונה והשנייה שלי, הכנתי תרמיל ועליו דגל ישראל, ארזתי בו בגדים וכלי־רחצה, הצטיידתי ב"רולייפלקס" שלי ובסרטי צילום רבים ויצאתי לטיול באירופה. את הטיול התחלתי בטרמפים בהולנד, עברתי לצרפת, משם לאוסטריה ופתאום מצאתי את עצמי ביוגוסלאוויה. הייתי כבר כמעט בן עשרים וארבע שנים ואת יוגוסלאוויה עזבתי כשהייתי ילד בן שתים־עשרה. ההתרגשות הייתה גדולה מאוד. ביקרתי בבלגרד, בדירה ובחנות הצילום של סבתא, שלפני המלחמה הייתה "פוטו גבראי" של סבי. מצאתי אותה בדיוק במצב שהייתה שתים־עשרה שנים קודם לכן. אפילו כיסא לא הוזז ממקומו. אמרתי לבעל החנות שאני הנכד של בעלת החנות הקודמת, שממנה הוא קנה אותה. הוא פחד שבאתי לדרוש ממנו כסף והגיב בהתרגשות רבה: "אני שילמתי לה את כל הכסף, לא נשארתי חייב אף פרוטה!" הרגעתי אותו ואמרתי לו שבאתי לביקור נוסטלגי, ושמחתי לראות שדבר לא השתנה מאז עזבתי.
בביקורי ביוגוסלאוויה עברתי חוויה מוזרה ומרגשת ביותר שקשורה בדרה (Dara), חברת ילדות שלי ושל בבה. דרה הייתה צעירה ממני בשנה ומבוגרת מבבה בשנה והייתה חברה טובה של שנינו. נסעתי לנובי־סאד, עיר מגורינו והגעתי לסלייקה, לבית שפעם היה שלנו ועכשיו התגורר בו מנהל בית הספר המקומי, שקיבל את הבית מהממשלה.
הלכתי לביתה של דרה, שגרה לא רחוק מאתנו ונאמר לי שהיא מזמן לא גרה כאן, שהיא ארכיטקטית, נשואה ומתגוררת עם בעלה בסקופיה,

במרחק של כאלף קילומטרים מנובי־סאד. שאלתי על סבתה של דרה ואמרו לי שהיא גרה עדיין באותו בית שבו התגוררה בעבר. זכרתי בדיוק איפה עמד הבית. פסעתי בשבילים דרך השדות, עברתי מעל גדרות, כמו שעשינו בילדותנו והגעתי לביתה של סבתא של דרה. זה היה בית כפרי אופייני, שבו שער גדול לעגלות וסוסים ושער קטן לבני־אדם. החצר הגדולה הייתה מלאה בעלי חיים - תרנגולות, ברווזים, חזירונים ותרנגולי הודו שהסתובבו בחזית הבית, שניצב בירכתי החצר, במרחק של כשישים־שבעים מטר מהשער.

כשפתחתי את השער ופסעתי כמה צעדים לכיוון הבית, רצה לקראתי אשה צעירה, ידיה פרוסות לצדדים וצעקה: "איקי, איקי," - כך קראו לי בבית בילדותי. "ידעתי שתבוא! ידעתי שתבוא! אני מחכה לך כבר עשרה ימים!"

זאת הייתה דרה, שעכשיו היתה אשה צעירה ויפה. לא זיהיתי אותה במבט ראשון, עד שהייתה ממש קרובה אלי.

"אני גרה בסקופיה," התחילה לספר לי בהתרגשות. "לפני כשבועיים חלמתי שמישהו מכם בא. לא הייתי בטוחה מי זה יהיה - אתה או בבה, אבל הייתי בטוחה שמישהו מכם יבוא, אז נסעתי לנובי־סאד לחכות לכם!" והיא המשיכה: "אני נשואה ועובדת במשרד ארכיטקטים. ביקשתי חופשה מהעבודה והסברתי כי אני מצפה למישהו שאמור לבוא לבקר, נפרדתי לשלום מבעלי ונסעתי."

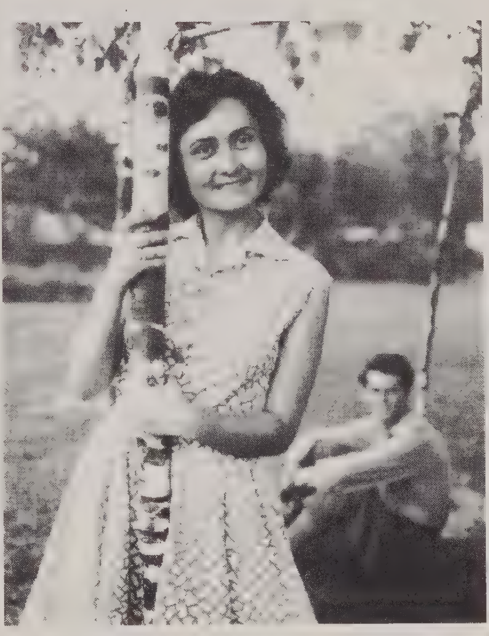
"אבל איך זה יכול להיות?" שאלתי אותה. "לא היינו בקשר שתים־עשרה שנים, מאז עזבנו את יוגוסלאוויה. לא כתבתי לך מעולם. אני עצמי לא ידעתי שאבוא לבקר ביוגוסלאוויה, אז איך ידעת את?!"

"חלמתי - והייתי בטוחה," השיבה דרה. "אני כאן כבר עשרה ימים, מחכה שמישהו מכם יגיע - ובעלי כבר התחיל להפציר בי שאחזור הביתה. התחלתי כבר לחשוב שבאמת טעיתי והתכוונתי לחזור מחר לסקופיה. אבל לא טעיתי - הנה הגעת!"

היא טילפנה לבעלה והודיעה לו: "איקי הגיע. בוא גם אתה לנובי־סאד."

בעלה הגיע למחרת לנובי־סאד ואחרי שהתוודענו, הוא הודה בפני שזה מפחיד לחיות עם דרה; שזה כמו להיות נשוי למכשפה שיש לה כוחות מיסטיים לא מובנים.

ואז נזכרתי במקרה שקרה לנו בילדותנו: שיחקנו ברחוב כהרגלנו. לפתע פרצה דרה בצרחות איומות והצביעה על עשן לבן שהיתמר מארובת

אחד הבתים: "אבא של איוונקה עולה מן הארובה!"
הסתכלנו עליה כמו על משוגעת: "אבא של אִיוָונְקָה?! זה סתם עשן שעולה מן הארובה!"
באותו לילה נפטר אביה של איוונקה, שהיה גבר בריא בשנות הארבעים לחייו!
נזכרתי בחוויית הילדות הזאת והסכמתי בכל לבי עם בעלה של דרה, שיש לו עסק עם "מכשפה"...
המשכתי את הטיול ליוון ומשם לארץ.

דָרָה חברת הילדות עם בעלה ברקע
(ביקור ביוגוסלאוויה – 1960)

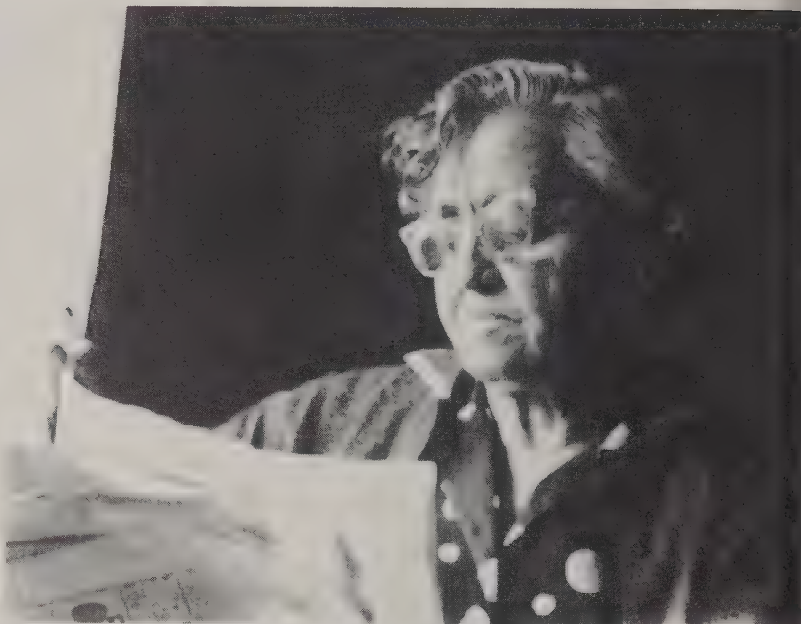
באתי להתחתן!

הפגישה עם ההורים ועם נעמי הייתה מרגשת מאוד. אהבתי לנעמי, שלא הצטננה במשך כל תקופת שהותי באנגליה, שבה והתלהטה. החלטנו להתחתן ואחרי שביקשתי את ידה מאמא שלה ומאחיה הבכור, התחלנו להוציא לפועל את תוכניתנו: להינשא ולנסוע יחד לאנגליה.
החתונה הנהדרת נערכה במלון "שושנת הכרמל" בחיפה. עוד קודם לכן נפגשו הורי עם אמא של נעמי ומיד נרקמו ביניהם יחסי אהבה, על אף הפרשי הגילים והבדלי הרקע והמנטליות. אמא של נעמי הייתה בגיל סבתא שלי, "צברית" ילידת פתח־תקוה, בת לאיכרים מראשוני המושבה. הורי היו אירופאים, עולים חדשים, שמייחסים חשיבות לתכשיטים, יהלומים, פרוות, כלי בדולח (קריסטלים) וכל דבר־ערך שניתן לטלטל אותו ממקום למקום. אמא של נעמי ייחסה חשיבות לאדמה, לבתים, מגרשים ופרדסים. הורי היו בליינים, נהנתנים, אוהבים לצאת למסעדות. אמא של נעמי הייתה צנועה, מתנגדת ל"שחיתויות", כפי שקראה לזה. ולמרות ההבדלים - ואולי בגללם - הם אהבו זה את זה, העריכו בזולתם את התכונות שאין בהם ושמחו ללמוד אלה מאלה דברים שלא הכירו. אמא של נעמי לימדה את הורי כל מיני "יידישקייט" והורי ניסו ללמד אותה ליהנות ממנעמי החיים. וכל צד נהנה ממה שלמד מן האחר.
החתונה התקיימה ב־23 באוגוסט 1960 וב־25 בחודש הפלגנו מחיפה לאנגליה, דרך איטליה וצרפת. את ירח הדבש חגגנו כמו בסרטים - בוונציה, בגונדולות, בשיט רומנטי בתעלות העיר, אחר־כך בפאריס, לרגלי מגדל אייפל ושער הניצחון. לבסוף הגענו למחוז חפצנו, לבירמינגהם שבאנגליה.

פוטו סטודיו תלפיות
Photo Studio Talpiot

צילום החתונה עם ההורים

סבתא שושנה –
אמא של נעמי

למטה מימין:
נשיקת־חתונה מצלצלת.

למטה משמאל:
ריקוד ההורה בחתונה

התלמידים והמורים בקולג' שלי קיבלו אותנו בשמחה, עם "גשם" של קונפטי שפיזרו על ראשינו.

את שנת הלימודים האחרונה שלי באנגליה השלמתי בחדווה גדולה, אבל לנעמי הייתה זאת שנה לגמרי לא קלה. קודם כול, הבאתי אותה לגור אתי בחדרי השכור אצל מיסיס ג'פה. היא הייתה בעלת־בית טובה - כיבסה לי, בישלה לי ודאגה לכל מחסורי, תמורת תשלום לא גבוה. אבל כשהבאתי את נעמי לגור אתי בביתה, הדבר כנראה לא כל־כך מצא חן בעיניה. היא התנהגה כמו חמות קנאית שכלתה "גוזלת" ממנה את בנה. אמי אהבה את נעמי כבת ודווקא מיסיס ג'פה, שלא היו בינינו כל קשרי משפחה, הרגישה כחמות "קלאסית" שלקחו לה את "הבן". ועד שתפסתי זאת, נעמי סבלה מגילויי הקנאה של בעלת הבית.
הצלחתי לרשום את נעמי ללימודים בקורס למזכירות בקולג' המסחרי בבירמינגהם. האמנתי שהלימודים והידע שתרכוש יעזרו לנו בניהול הסטודיו שנפתח בארץ. בדיעבד התברר שזה היה קורס לפקידות שאנגלית היא שפת־האם שלהן - והלימודים הפכו לסיוט לנעמי. גם עובדה זו נעלמה מעיני בהתחלה ועד שהובהרה לי, כבר התקרבנו לסוף הלימודים. רק היום אני מבין שנעמי סבלה בזמן שאני נהניתי מאוד מהלימודים שלי.

אני, אכן, המשכתי "לחגוג": זכיתי בפעם השנייה ברציפות בגביע הנודד לצילום הטוב ביותר בין כל תלמידי בתי־הספר לצילום באנגליה; כתבו עלי בעיתונות המקומית וכמעט בכל מה שעשיתי - הצלחתי.

היה מקובל שבסוף שנה ד' התלמידים הבוגרים יוצאים לעבוד כאסיסטנטים או צלמים שכירים ולאחר חמש שנות ניסיון ועבודה מעשית הם ניגשים לבחינות הגמר - Finals - של התאחדות הצלמים הבריטים - Institute of British Photographers - בתקווה לזכות בתואר A.I.B.P., המקביל לתואר אקדמי בצילום. כשסיימתי את לימודי השנה הרביעית, ביקשתי לגשת לבחינות ה־Finals על סמך הניסיון שצברתי בעבודה עוד לפני הלימודים. בית־הספר איפשר לי לגשת לבחינות אלה בידיעה ברורה שאין לי כל סיכוי לעבור אותן בהצלחה. הנהלת בית־הספר ראתה בבקשתי להיבחן ביטוי לשחצנות ושאפתנות האופיינית לי. לבחינה ניגשתי יחד עם מיסטר ג'ף, המורה הפרטי שלי, שלימד אותי תאוריה וטכנולוגיה של הצילום במשך כשנה. ישבנו בשני קצות האולם

ואיחלנו זה לזה הצלחה בהרמת הבוהן כלפי מעלה. כעבור חודשים מספר פורסמו תוצאות בחינות ה־Finals. מיסטר ג'ף נכשל ואני עברתי בהצלחה! התבדחתי עם מיסטר ג'ף, שאם הוא מעוניין, אשמח לתת לו שיעורים פרטיים...

בקולג' בבירמינהגם הרגשתי שאני לא רק לומד צילום, אלא משמש שגריר של היהודים בקרב הגויים ושליח של ישראל בין האנגלים. בתקופה הראשונה לשהותי נתקלתי בהתבטאויות פוגעות שנועדו, כנראה, להחמיא לי. "בתור יהודי, אתה דווקא די נחמד!" אמרו לי. זאת הייתה "מחמאה" שהזמינה תגובה. במסגרת הלימודים קיבלנו משימה - להכין שיקופיות בנושא על פי בחירתנו ולהרצות עליו על רקע השיקופיות. אני בחרתי להכין שיקופיות בנושא "יהדות". צילמתי בית־כנסת, שופר, ספר־תורה, מזוזה, טלית ותפילין וכיוצא בכך. הכנתי תערוכה של כלי־קודש ואבזרים שקשורים ליהדות והרציתי לפני הנוכחים על הנושא. הזמנתי גם את רב הקהילה המקומית להשתתף ולהשיב על שאלות מסובכות במידה שתהיינה. חוסר הידע והבורות היו משוועים, והעניין שההרצאה עוררה היה רב. בסוף ההרצאה בא אלי תלמיד שנה א' ואמר לי: "אמי נוצרייה ואבי יהודי. כל אחד מהם נוהג בבית על פי מנהגי הדת שלו. אותי גידלו כנוצרי. עכשיו אני רוצה להתגייר ולגדול כיהודי, כמו אבי. מה לעשות?" הפניתי אותו אל רב הקהילה ואיני יודע מה עלה בגורלו.

באחד הימים הצביע מורה אחד, רון לואיס שמו, על צלקת במצחו ואמר: "את זה עשו לי היהודים כששירתתי כחייל בריטי בפלסטינה". הכיתה הזדעזעה מאכזריותם של היהודים כלפי הבריטים. ביקשתי שתינתן לי הזדמנות לשאת הרצאה, לספר את סיפור תקומתה של מדינת ישראל, ולהציג את הסכסוך בין ישראל ובין שכנותיה במזרח התיכון. לאחר ההרצאה כתבו כל תלמידי הקולג' לצילום של בירמינהגם עצומה לדאג המרשלד, המזכיר הכללי של האו"ם בעת ההיא, והביעו תמיכה והזדהות עם הצד הישראלי בסכסוך המזרח התיכוני! (אגב, המורה רון לואיס ביקר אותנו בישראל בשנת 2000).

כשסיימתי את הלימודים בקיץ 1961, נתן בידי מנהל בית־הספר, מיסטר מאריי, מכתב המלצה חם ולבבי, ובו כתב כי הצטרפתי לשורות התלמידים במכללת בירמינגהם לאמנות ולאומנות באוקטובר 1959 וסיימתי ארבע שנות לימוד בשנתיים - "הישג ראוי לציון." מיסטר מאריי

קבוצת הכדורגל של הקולג' לצילום. כולם בנעלי כדורגל ובלם הקבוצה, (במרכז) בנעלי צה"ל

הוסיף וציין שהייתי הישראלי הראשון שלמד במכללה וכי הבאתי כבוד רב לארצי.

עם סיום לימודי במכללת בירמינגהם החלטתי להישאר באנגליה עוד פרק זמן כדי לעבוד כאסיסטנט בסטודיו גדול בלונדון, לצבור ניסיון ולהשלים את לימודי בדרך זו.

נעמי ואני עברנו לגור בדירה שכורה ברובע פָּטְנִי (Putney) בלונדון. כמו כל חברי למחזור, התחלתי לחזר על הפתחים של אולפני צילום, אלא שבניגוד לאחרים הייתי צריך גם לשכנע את המעסיקים הפוטנציאליים שלי להשיג בעבורי רשיון עבודה. רבים מאלה שהתדפקתי על דלתותיהם, נרתעו מלהעסיק עובד זר עוד לפני שראו את תיק העבודות שלי. אבל כמו תמיד בחיים, העקשנות וההתמדה השתלמו, בסופו של דבר. צלם מצ'לסי ששמו אלכס סטרלינג (Alex Sterling), הציע לי לעבוד אצלו בתור סטודיו־מנג'ר - מנהל אולפן - אף־על־פי שאני חיפשתי עבודה כאסיסטנט בלבד. הוא היה מעוניין להיות חופשי לעיסוקיו האחרים - ניהול מסעדה ופאב בצ'לסי וחיי חברה תוססים שעניינו אותו יותר מצילום. אני הייתי אמור להשיג עבודות ולבצע אותן. מלבדי הוא העסיק עוד עובד - לורד קר־אונלי, בן של לורד חבר בבית

נעמי מלמדת ילדים יהודים עברית בבירמינגהם

הלורדים - ששימש לי כאסיסטנט! כך מצאתי את עצמי מנסה לבנות קריירה כצלם בלונדון. כדי להתאים את התפקיד ל"כישורי" הייחודיים, פירסם אלכס סטרלינג מודעה בעיתון מקומי שהוא מחפש מנהל סטודיו דובר עברית ויוגוסלאווית. מכיוון שרק אני מילאתי אחר הדרישות הללו, הוא קיבל עבורי רשיון עבודה זמני.

תחילה מצאה העבודה חן בעיני: השתכרתי משכורת כפולה מזו של חברי למחזור שעבדו כאסיסטנטים אצל צלמים ותיקים; היה לי אסיסטנט משלי, ואפילו חשבתי להעסיק מישהו מחברי ללימודים כאסיסטנט נוסף, בגלל העבודה הרבה. אבל מהר מאוד הבנתי שהמשרה הזאת לא מקרבת אותי למטרה שלשמה נשארתי באנגליה. אמנם התחלתי ליצור קשרים עם משרדי פירסום ועם מעצבים־גרפיקאים (Art Directors) ועם הזמן הייתי אולי מצליח לחדור לשוק הלונדוני התחרותי. אבל אני רציתי ללמוד ממישהו יותר ותיק ומנוסה ממני ולא "ללמוד להתגלח על הזקן של עצמי". התפטרתי מהג'וב המפתה אצל אלכס סטרלינג והתחלתי לחפש עבודה בסטודיו גדול שבו נעשית עבודה מקצועית ברמה גבוהה שאני יכול ללמוד ממנה. עיינתי בצילומי פרסומת שונים בעיתונים ומצאה חן בעיני עבודתו של צ'ארד ג'נקינס (Chard Jenkins). קבעתי

אתו פגישה, הצגתי לפניו את תיק העבודות שלי וביקשתי ממנו שיקבל אותי כעוזר לאסיסטנט שלו, ללא תשלום. לזה לא היה צריך לקבל רשיון (אני אפילו לא שאלתי אם הוא זקוק לאסיסטנט). רציתי רק לבוא לסטודיו שלו, להיות שם בזמן שמתבצעת עבודה ולעזור ככל שיידרש. ההצעה מצאה חן בעיניו וכבר למחרת התייצבתי לעבודה. השתדלתי מאוד לעזור ולהביא תועלת והקדמתי בכל דבר את האסיסטנט הקבוע. לא עברו ימים רבים וצ'ארד ג'נקינס הרגיש שהוא כבר לא יכול להסתדר בלעדי. הייתה מספיק עבודה בסטודיו גם בשביל האסיסטנט הקבוע וגם בשבילי ואני התחלתי לקבל שכר של אסיסטנט.

עבדתי אצל צ'ארד ג'נקינס כל יום משמונה בבוקר ועד ארבע אחרי הצהריים.

במשך הזמן הכרתי עוד צלם מצ'ילסי - קית' יוארט (Keith Ewart), שהיה בעל אולפן לסרטי פרסומת ובערבים עסק בעבודה האהובה עליו - צילומי אופנה איכותיים שפורסמו ב"הרפרס באזאר", ב"ווג" וב"אל". חברתי גם אליו והייתי עובד אצלו משעה חמש אחרי הצהריים ועד עשר בלילה, כמעט כל יום. בימים שלא היה עסוק בצילומי אופנה, הוא היה מצלם פורטרטים של נגני ג'אז ומוסיקאים אחרים, חברים שלו.

גם אצל קית' יוארט התחלתי לעבוד ללא שכר, אבל במשך הזמן התגלה קית' כאדם נדיב ביותר. אצלו חוויתי חוויה שרק אחרי שנים למדתי להעריך אותה. עבור אחת מכתבות האופנה שהזמינה אצלו מערכת "הרפרס באזאר", נשלחה אליו דוגמנית בת שש־עשרה שהייתה בתחילת דרכה, כדי שיצלם אותה לכתבה. הוא אמר לי: "היא בתחילת דרכה - אתה בתחילת דרכך - צלם אותה אתה!"

צילמתי אותה בהתרגשות ובכיף גדול וכעבור שבועות מספר פורסמו התמונות במגזין האופנה היוקרתי. הדוגמנית הצעירה בתחילת דרכה הייתה ג'ין שרימפטון (Jean Shrimpton) האגדית, שבזכות קית' יוארט זכיתי לצלם אותה באחד מצילומיה - ומצילומַי - הראשונים!

קית' יוארט ואישתו ביקרו אותנו בארץ בשנות השבעים, כשבאו לראות "איך הסתדרנו".

חזרה הביתה

בראשית 1962, אחרי שקיבלתי את התוצאות החיוביות של בחינות הגמר (finals) והרגשתי שצברתי מעט ניסיון באולפני הצילום של צ'ארד ג'נקינס וקית' יוארט, החלטנו לחזור הביתה, לישראל. מטבע הדברים חזרנו, נעמי ואני, לחיפה, אבל מהר מאוד הגענו למסקנה שאם אני רוצה לעסוק בצילום בתחומים שלמדתי באנגליה - מקומי בתל־אביב, שבה ממוקמים מרבית משרדי הפירסום, כל מערכות העיתונים והמגזינים הארציים, מיטב הגרפיקאים והארט־דיירקטורים.

התחלתי לחפש עבודה כשכיר, בסטודיו לצילום פרסומת בתל־אביב. שיחרתי לפתחם של צלמים שהיו בעלי סטודיו לצילום: קרן קדרון, סם פרנק, חנן שדה ואחרים וביקשתי לעבוד אצלם. רובם התרשמו מעבודותי, אך לא הציעו לי עבודה אצלם, כי הייתי בעיניהם בעל כישורים גבוהים מדי לתפקיד אסיסטנט - ובבדיחה אמרו לי שהם מוכנים להיות אסיסטנטים שלי, אחרי שאפתח סטודיו משלי... לא היו לי האמצעים לפתוח סטודיו בעצמי וחשבתי לפתוח סטודיו לצילום בשותפות עם משרד פירסום. אליעזר ז'ורבין מפירסום "דחף", היה מוכן להיכנס לעסקה כזאת, אבל אז קרה משהו בלתי צפוי, כמו הרבה פעמים בחיים: עמי ברנבלום, גיסי, אחיה הבכור של נעמי, הזמין אותנו אליו לפגישה וגילה לנו שיש לנעמי חלק בפרדס ששייך למשפחה ושאם אנחנו רוצים, המשפחה תמכור את הפרדס ונעמי תקבל את חלקה, שהיה שווה ערך פחות או יותר למחירו של מבנה מתאים לסטודיו! הסכמנו מיד, אף־על־פי שעמי חשב שמוטב שהכסף ייועד לקניית דירה ולא לסטודיו. "סטודיו יביא לנו דירה. דירה לעולם לא תוכל להביא לנו סטודיו," אמרתי לו.

כשהתקבל האור הירוק, עשינו סריקה יסודית בכל תל־אביב והבחירה נפלה על מרתף בבניין חדש ברחוב העבודה 24 - ושם נמצא הסטודיו שלנו עד עצם היום הזה. נפרדנו מחיפה האהובה עלינו, מהמשפחה ומחברים ועברנו לגור בתל־אביב.

סטודיו גברא לצילומי פרסומת נפתח באוגוסט 1962, בו־זמנית עם פתיחתה של תערוכת יחיד של תצלומים שלי, "דמות פאריס", בבית העיתונאים על שם נחום סוקולוב בתל־אביב. באותם ימים צילום פרסומת עדיין היה בחיתוליו בישראל. רבים מצילומי הפרסומת אז, נעשו בידי צלמים שעסקו בצילום אירועים, חתונות, תמונות פספורט, וכדומה. בין השאר היו מצלמים מדי פעם גם צילום לצורכי פרסומת. כאשר התחלתי לעבוד בסטודיו שלי, לא זו בלבד שהיה לי קושי לחדור לשוק, אלא שהייתי צריך קודם כל ליצור את השוק עצמו.
רבים מן העוסקים בפירסום באותם הימים ראו בי מתנשא, שמוכן לצלם רק צילומי פרסומת ולא מוכן לצלם גם חתונות, למשל. אבל לשמחתי ולמזלי היו בשוק גם כמה משרדי פירסום ופרסומאים מקצועיים שעודדו אותי, תמכו בי וקידמו בברכה תחילתו של ענף חדש בשוק - ענף צילומי הפרסומת. אנשים כמו אברהם לבינסון מפירסום גורדון–לבינסון–איילון, אליהו טל מפירסום טל–אריאלי, טוטי נוביק מפירסום תל־אביב ושמעון ליניאל מפירסום בינג־ליניאל בחיפה - נתנו לי הזדמנות לצלם ולהראות מה למדתי באנגליה.
באותם הימים, בתחילת שנות השישים, הצלם היה צריך לעשות את הכול לבדו. סטיילינג (styling) - עיצוב וסגנון, לחפש ולמצוא את כל האבזרים הדרושים לצילום דומם; ליהוק (casting) - לאתר את הדוגמניות ואת הדוגמנים המתאימים; ועוד. בעלי החנויות בשוק הפשפשים ביפו הכירו אותי היטב והיו שומרים בשבילי פריטים יפים ומעניינים שהיו מגיעים לידיהם. חנויות כלי הבית ברחוב אלנבי ובן־יהודה היו משאילים לי כלים לצילום. בוטיקים ברחובות בן־יהודה ודיזנגוף היו נותנים לי את הדגמים החדשים תמורת תצלום שיוצג בחלון הראווה שלהם.
עוד לפני שקמו סוכנויות דוגמנות, הייתי "צד" את הדוגמניות והדוגמנים ברחוב או בבתי־קפה. קפה "רוול" ברחוב דיזנגוף, קפה "קליפורניה" ברחוב פרישמן או קפה "ניצה" במוגרבי, היו "שדות הציד" הקבועים

שלי לחיפוש טיפוסים מיוחדים. ב"רוול" מצאתי את "דליה נבון" מאריזות "אסם"; ב"פורטו־ריקו" מצאתי את שמוליק קראוס, עוד לפני שהיה זמר ומלחין: בזכות ידיו היפות צילמתי אותו לפרסומת לסיגריות. ואת הגבר הנושא בגאווה ארגז מלא עגבניות (או תפוזים או אשכוליות - בהתאם לאריזה של מפעל שימורי "טל") מצאתי במקרה בתחנה המרכזית בתל־אביב. במשך שבועות חיפשנו ברחובות, פרסמנו מודעות בעיתונים וביקשנו טיפוס של קיבוצניק, שיתאים לדמות החקלאית של מפעל שימורי "טל" - והעלינו חרס בידנו. אמנם, רבים נענו לקריאה, אבל רובם היו גברתנים אימתניים או חקלאים קשישים ושחוחי גו. באחד הימים, כשהייתי בתחנה המרכזית בתל־אביב, ראיתי נהג "אגד" בעל פנים חייכניות ושפם מטופח, שתמרן אוטובוס מלא נוסעים ביציאה מהרציף בדרך לאילת. עצרתי אותו ושטחתי לפניו את בקשתי, שידגמן בשבילי. הוא נענה מיד, ביקש מהסדרן שימצא לו מחליף ובו ביום צילמתי אותו. התברר לי כי שמו יום־טוב נורדיה ובדיעבד התברר שהבחירה הייתה מוצלחת. דמותו סייעה לקידום המכירות של מוצרי "טל", לשמחת כל הנוגעים בדבר. הנהג האילתי משמש עד היום כסמל המסחרי של רסק העגבניות ומיץ העגבניות של "טל", כשהוא מניף את ארגז העגבניות בידיו האמיצות.

אבל לא רק הסטיילינג והקסטינג היו מוטלים על הצלם. לפעמים הייתה מתקבלת הזמנה לצילום פרסומת שחייבה את הצלם לקחת על עצמו גם את תפקיד הרעיונאי והמעצב: אברהם לבינסון, שהיה הפרסומאי של "אל־על", פנה אלי פעם בזו הלשון: "לקראת חג הפסח באים לארץ מטוסים מלאים בנוסעים, ו'אל־על' נאלצת לשלוח מטוסים כמעט ריקים לחוץ־לארץ כדי להביא עוד נוסעים. יש צורך למלא בנוסעים גם את המטוסים **שיוצאים** מהארץ. תציע צילום למודעת פרסומת שתמלא לנו את המטוסים היוצאים!"

הצעתי כמה רעיונות ולבסוף התקבל הרעיון של ציפור שעפה מהכלוב שלה ובפתח הכלוב הפתוח תלוי פתק ועליו כתוב "יצאתי לחופש!" הצילום פורסם ו"אל־על" דיווחה שהמטוסים התמלאו!

אליהו טל מפרסום טל־אריאלי ביקש לפרסם את משחת השיניים החדשה "זברה" של "עץ הזית". כשפנה אלי נשמע מתוסכל: "מה עוד אפשר לפרסם על משחת שיניים, שעדיין לא פורסם?! שוב שורת שיניים צחורות של דוגמנית יפה, צוחקת במלוא הפה?! שוב זוג בתנוחה

״סטודיו גברא״ בתל אביב בימיו הטובים. ברקע הגדלה של אחד מצילומי הפרסומת

רומנטית, מתנשק בחום?! תציע לי אתה רעיון חדש לצילום."
אחד מילדי למד בעת ההיא בכיתה א'. בביקור שגרתי בבית־הספר ראיתי שלמחצית מילדי הכיתה חסרות שיניים בפיהם, כי זה הגיל שבו מתחלפות שיני החלב בשיני קבע. בו־במקום החלטתי לצלם כמה מהילדים והילדות חסרי השיניים, בחיוך רחב, מאוזן עד אוזן - פרסומת למשחת שיניים "זברה"! הרעיון התקבל, המודעות עם צילומי הילדים בלי שיניים פורסמו - ואולי לא במקרה, משחת השיניים "זברה" של "עץ הזית" הפכה בזמנו למשחת שיניים לילדים.

ההיסטוריה המקצועית שלי היא גם ההיסטוריה של ענף צילום הפרסומת בארץ, שהפך במרוצת השנים לתעשייה מורכבת, שבה לכל אחד יש תפקיד מוגדר בתחום אחד בלבד. מלבד הצלם והאסיסטנטים שלו יש ארט־דיירקטור - המנהל האמנותי; יש קופי־רייטר - שכותב את הכותרת ואת המלל; יש רעיונאי - שהוגה את תפיסת הפרסומת - הקונספט; יש סטייליסט - איש האבזרים הנלווים לצילום; יש סוכנות הדוגמנות ויש מנהל הקאסט - מלהק; יש דוגמנים ודוגמניות מקצועיים; יש מאפרות (בשנות השישים הדוגמניות היו מתאפרות בעצמן); יש ספרים - שדואגים לתסרוקת; ויש... ויש... ויש...

מובן שההפקה הרבה יותר מורכבת היום, הרבה יותר מסובכת ובוודאי הרבה יותר מקצועית. אבל אני לא הייתי מוותר על כמה מהתענוגות ומהעיסוקים המרתקים שהיו בזמנו חלק מעבודתו השוטפת של צלם הפרסומת, שאינם קשורים לצילום דווקא. על אף האחריות והמעורבות בכל התחומים ולמרות שעות העבודה הרבות - לא הייתי מוכן לוותר על כל אלה ונהניתי בעבודתי מכל רגע של עשייה.

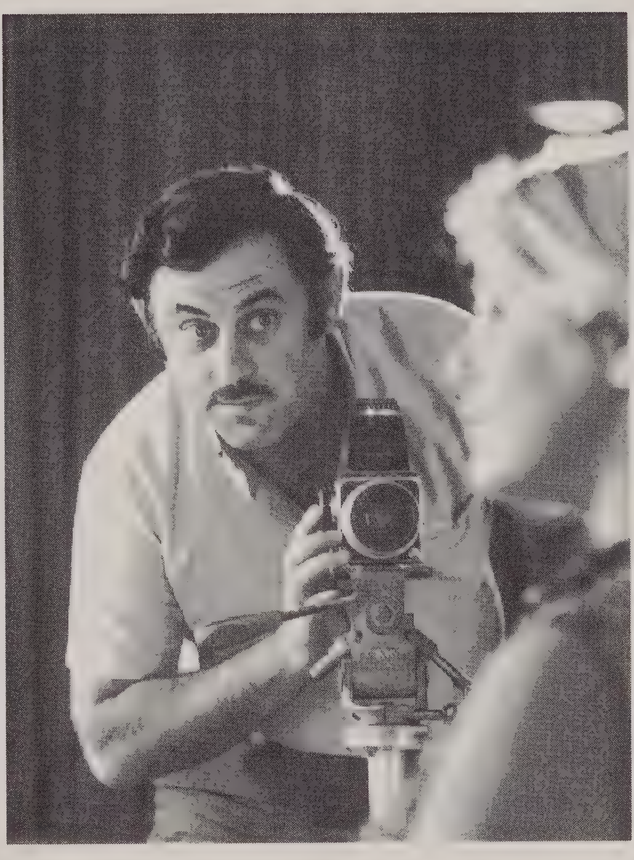
זכיתי לעבוד בשביל הלקוחות הגדולים והחשובים במשק הישראלי: צילמתי ל"אל־על" ולמשרד התיירות; צילמתי ל"אמקור", "תדיראן" ו"פילוט"; עבדתי בשביל "שיכון עובדים" וחברות בנייה פרטיות; צילמתי ל"שמן" ול"עץ הזית"; צילמתי למעצבי האופנה גדעון אוברזון, פיני לייטרסדורף, לולה בר, ג'רי מליץ ואחרים; צילמתי ל"משכית", ל"אתא", ל"גוטקס" ול"דיוה"; לבנק לאומי, לבנק הפועלים ולבנק דיסקונט; למפעל הפיס וללישכת הפירסום הממשלתית, ולעוד רבים אחרים; וראיתי ברכה בעמלי.

עבדתי עם טובי המעצבים והגרפיקאים של אותה תקופה: דני רייזינגר, פול קור, אשר קלדרון, דב כהן, יצחק ביבס, משה עמר, משה פרג, עמרם

ילדי היפים
רון ותמי בצילום
פרסומת לכלי מיטה
של "כיתן"

בעבודה בסטודיו

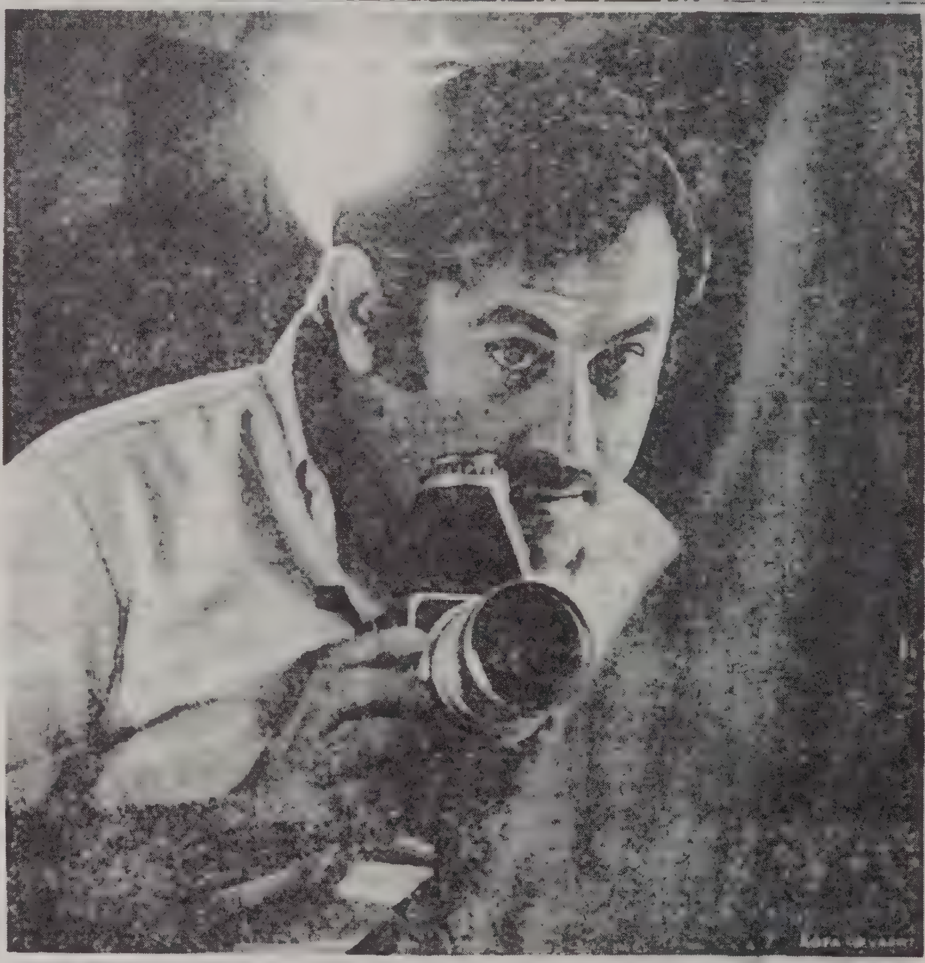
ובצילום־חוץ

פרת, דוד נאמן, צביקה זליקוביץ ודנצ'ו ארנון, הרי ארטן, ירום ורדימון, רוני פרסס, משה חתומי ועוד רבים וטובים.

אבל מה שחשוב לא פחות - כל חיי נהניתי ממה שעשיתי. אהבתי את העבודה וככל שהייתה רבה יותר - כך גדלה ההנאה. את ההנאה הזאת העברתי - ועודני מעביר - לכל המתעניינים בצילום, חובבים ומקצוענים כאחד. בחפץ לב הטיתי שכם למאמצי קידום המכירות של משווקי הסרטים של "קודאק" ו"אגפא": בשביל קודאק כתבתי סדרת שיעורים שפורסמו בעיתונות בכותרת "לומדים לצלם עם 'קודאק'". שיעורים אלה רוכזו לימים בחוברת. "אגפא" פרסמה אותי במסגרת סדרה שכותרתה "צלמי הצמרת - עם 'אגפא' זה מצליח!"

צלמי הצמרת

גברא מנדיל

סבא שלו היה צלם החצר של המלך היוגוסלבי, אביו צלם נודע באירופה, וגברא מנדיל, שהוא דור שלישי במקצוע, החל לעסוק בו אחרי שסיים בהצטיינות בלתי־רגילה את ה"בירמינגהאם קולג' אוף ארט" בבריטניה וזכה פעמיים בגביע הנודד המוענק לצילום הטוב ביותר בתחרות הצילומים הלאומית השנתית של כל בתי־הספר לצילום. בשובו לארץ ב־1962 הציג תערוכות מתצלומיו בבית סוקולוב בת"א, בבית רוטשילד בחיפה ובמוזיאון אורי ורמי נחושתן באשדוד יעקב. מאז הוא עוסק בצילומי־פירסום, לארץ ולחו"ל, הידועים ברמתם הגבוהה. "בעבודתי", הוא אומר, "עמדתי על היתרונות המיוחדים של סרטי אגפאקולור בשביל מי שמבקש תוצאות מושלמות ללא כל פשרות. לצלם המקצועי בוודאי שאסור להסתפק בשום דבר פחות מאגפאקולור".

צלמי הצמרת מעדיפים אגפאקולור

עם אגפא זה מצליח!

מודעת פרסומת לאגפא

המשפחה כצוות

בשנים הראשונות, כשהתחלתי לבצע בסטודיו את העבודות הראשונות בצילומי פרסומת ואופנה, היה אבא בא מחיפה לעזור לי. אחרי יום עבודה מפרך בסטודיו שלו, היה נוסע לתל־אביב ועובד בלילות בפיתוח סרטים ובהגדלת תמונות. ואם היה נשאר זמן עד הבוקר, היה גם עושה ריטוש על התמונות! בבוקר היה חוזר לחיפה, עובד שוב יום עבודה מלא בסטודיו שלו - והעייפות לא ניכרה בו! הוא נהנה לעזור לי, נהנה לעשות דברים שונים בצילום ממה שהיה רגיל לעשות בסטודיו שלו ותמיד דאג לצעוד עם הזמן. הוא אהב להתעדכן ולרכוש לעצמו ציוד חדיש ומודרני, כפי שראה אצלי.

גם אני הייתי נוסע לחיפה מדי פעם, לעזור לו בתקופות שהיה לחץ אצלו בעבודה, כמו בפורים. הייתי בא לסטודיו שלו והיינו מצלמים ביחד את הילדים הרבים שביקשו להצטלם בתחפושותיהם.

מעבר לעזרה הממשית שהגשנו זה לזה, הייתה לאבי ולי גם הנאה מיוחדת ונחת מעצם העבודה המשותפת - אב ובנו עובדים כצוות, נוכחותו של האחד ממריצה את השני.

נעמי הייתה שותפה מלאה להצלחתו של "סטודיו גבראי". היא ניהלה את הצד האדמיניסטרטיבי, את הקשר עם הלקוחות, הדוגמנים והספקים; היא עשתה את כל עבודות הריטוש על התצלומים, שרובם היו בשחור־לבן (דרך אגב, היא גם "מרטשת" את הכתוב בדפים אלה ומתקנת את כל הטעון תיקון); אירחה את כל באי הסטודיו, לפעמים גם לארוחות בעיקר בתקופה הראשונה כשהסטודיו שמש לנו גם למגורים. אבל היא עשתה בעצם הרבה יותר מכל אלה: היא התמסרה לקידום הקריירה שלי. גם

בהתחלת העבודה בסטודיו, נעמי מרטשת כל תמונה

כשנולדו הילדים רון ותמי היא עדיין היתה באה לעזור בסטודיו. בלי העבודה המשותפת עם נעמי, לא היינו מגיעים למה שהגענו.
בדצמבר 1964 נולד בננו הבכור רון, שהסב לכל המשפחה אושר וגאווה רבה. אבי ואני היינו גאים מאוד שיש למנדילים ממשיך ויורש.
בינואר 1967 נולדה בתנו תמי, תינוקת חמודה ויפה, שאחרי לילות שימורים עם רון, פתאום ראינו שתינוקות יכולים להיות גם שקטים ורגועים. היינו אומרים שתמי גדלה "דרך אגב", בלי שמרגישים בה.
כששניהם גדלו מעט, רון היה בכיתה ב' ותמי בגן חובה, עברנו מרמת־חן לרמת השרון. שם נולדה בתנו הקטנה רותי, בפברואר 1972. הרגשנו מאוד מבוגרים וקראנו לה "הנכדה" ופינקנו אותה אפילו יותר מאשר את הילדים הגדולים. הייתה לנו תוכנית להביא עוד ילד לעולם, וכבר היה לנו שם בשבילו - "דני", אבל אז חלתה סבתא שושנה, ונעמי הייתה עסוקה בטיפול בה חודשים ושנים, כך ש"תוכנית דני" נגנזה, ואנחנו שמחים ומאושרים עם שלושת הילדים הנפלאים שלנו.
כשהילדים גדלו ורון כבר למד בכיתה י"א, התחילה נעמי לחשוב גם על עצמה. בעידודי הרב ובעידוד הילדים וכל המשפחה, התחילה ללמוד

עבודה סוציאלית באוניברסיטה, תחילה לתואר ראשון, אחר־כך לתואר שני. כיום היא מרכזת את היחידה לעבודה סוציאלית־קהילתית במחלקת הרווחה של עיריית הרצליה. היה נפלא לראות איך כל המשפחה לומדת, כל אחד בפינה שלו: נעמי לאוניברסיטה, רון לבחינות הבגרות ותמי ורותי עושות שיעורי בית.
בשנת 1990 נשא רון לאשה את אסנת ותמי נישאה לרמי. ואז נולדתם אתם, נכדי היקרים, זה אחר זה: יובל, בר, דן ומיקה ולאחרונה, כשהספר כבר בשלבי הדפסה אחרונים,בן ושחר - ועוד היד נטויה!
לא את כל ילדיו צריך אדם לַלֶדֶת בפועל: איילת הצטרפה למשפחתנו כמעט יחד עם הנכדים הראשונים. ילדה קטנה־גדולה, שהחיים הביאו אותה אלינו ואנחנו היינו שם בזמן הנכון ובמקום הנכון, כדי לקבל אותה ולאהוב אותה - כבת, כאחות הצעירה לילדים וכדודה לנכדים.

בשנת 1974 התחלתי לְלַמֵד צילום, יום בשבוע, באקדמיה לאמנות "בצלאל" בירושלים. בשנת 1977 עברתי מ"בצלאל" למכללת "הדסה" בירושלים, ושם לימדתי צילום יום בשבוע במשך שש־עשרה שנה. במקביל לימדתי גם ערב אחד בשבוע במכללת קריית־אונו. ההוראה, ההדרכה והקשר עם הדור הצעיר של צלמים, הסבו לי סיפוק והנאה מרובים. לעתים חשתי שחזרתי לימים שבהם הייתי מדריך בצופים ותמיד שילבתי את הוראת הצילום עם חוויה חברתית.
בשנת 1989 הפסקתי את פעילותי כצלם פרסומת ותעשייה והפכתי את הסטודיו ל"מרכז ללימודי צילום", שבו מתקיימים לימודים מגוונים גם לצלמים מתחילים וגם לצלמים מקצועיים. אני עובד שם עד עצם היום הזה - וההנאה הגדולה ביותר בעבודתי היא לראות את תלמִידַי מצליחים ותופסים את מקומם בין טובי הצלמים בארץ.
ההנאה בעבודה והסיפוק בחיי המשפחה עשו אותי אדם מאושר באמת! מזלי האיר לי פנים והאל היטיב עמי! ואם לא היה די בשני התחומים האלה - העבודה והמשפחה - בא תחום העיסוק הציבורי־מקצועי־חברתי, שגם בו ראיתי ברכה והצלחה. בשנת 1969 ייסדתי, יחד עם כמה עמיתים, את האיגוד הישראלי של צלמי פרסומת ותעשייה - I.A.P.A.I. - ובחמש שנותיו הראשונות כיהנתי כיושב ראש שלו. זאת הייתה פעילות חיונית וברוכה בעִתה, שהכניסה סדר בבלגן ששרר עד אז בענף.
בשנת 1979 הצטרפתי להתאחדות הצלמים המקצועיים בישראל

משפחתי הנפלאה – נעמי ושלושת ילדינו רון, תמי ורותי – בשנת 1976

- P.P. of I. - ובשנת 1985 נבחרתי לנשיא ההתאחדות למשך שנתיים. גם בתפקיד זה מילאתי את המוטל עלי על צד הטוב ביותר והצלחתי לפתח ולקדם את ענף הצילום בארץ ולטעת "גאוות יחידה" בצלמים מתחומים שונים. בשנת 1988 זכיתי במילגת השתלמות בארצות־הברית מטעם התאחדות הצלמים האמריקאיים - P.P. of A. - שהעניקה מדי שנה מילגה לצלם ישראלי נבחר.

עם תלמידֵי הצלמים בסטודיו

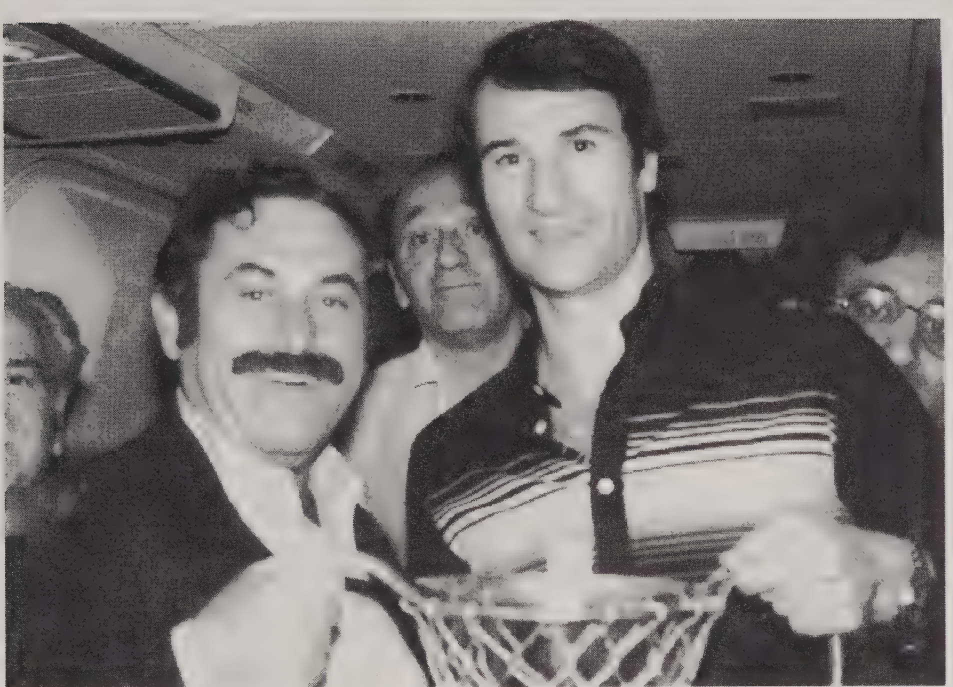
כששימשתי כנשיא
התאחדות הצלמים
המקצועיים בישראל,
קיבלתי, יחד עם חברי
הטוב שמואל
אנגלשטיין, את פני שר
העבודה והרווחה דאז,
משה קצב, שהיה
לימים נשיאה השמיני
של מדינת ישראל,
בקונגרס הצילום
הראשון בארץ שנערך
במכללת "הדסה"
בירושלים

סגירת מעגלים

1977 - "מכבי" תל־אביב הגדולה העפילה לגמר גביע אירופה לכדורסל! איזה אירוע! איזו התרגשות! בין האוהדים בני המזל שזכו לטוס עם הקבוצה למשחק הגמר שהתקיים בבלגרד, הייתי גם אני, ישראלי גא ומאושר. המשחק היה מרגש, הניצחון היה משכר, היינו "על המפה", כדברי קפטן הקבוצה, טל ברודי.

אך החוויה שלי הייתה כפולה ושונה: בימים המעטים ששהיתי בבלגרד וביקרתי בנובי־סאד, התחוללה בי מטמורפוזה שאת משמעותה תפסתי רק זמן רב אחר־כך. משפחתי טוענת שחזרתי אדם שונה מן האדם שיצא לבלגרד: יצאתי ישראלי וחזרתי יוגוסלאווי. התחברתי מחדש למקורותי: למוסיקה היוגוסלאווית שלא האזנתי לה מאז ילדותי, לטעמים ולריחות של הילדות שכבר הספקתי לשכוח; ביקשתי מנעמי שתלמד מאמי להכין לי מאכלים יוגוסלאוויים, חידשתי את הקשר שעם חברים עמם עליתי ארצה ומזמן התנתקתי מהם; חזרתי להשתמש באינטנסיוויות בלשון הסרבית, לכתוב בה ולקרוא עיתונים יוגוסלאוויים; בכל תחום חיפשתי קשרים עם עברי. הדברים הגיעו לידי כך שכשהייתי צופה בטלוויזיה במשחק כדורסל בין "מכבי" תל־אביב לבין קבוצה יוגוסלאווית כלשהי והייתי פורץ בצהלות "אנחנו מנצחים!" - הילדים לא ידעו למי אני מתכוון: ל"מכבי" תל־אביב או לקבוצה היוגוסלאווית...

לא, לא חדלתי להיות ישראלי והצהלות היו בוקעות מגרוני כש"מכבי" הייתה מנצחת... אבל הנסיעה הקצרה הזאת החזירה אותי לשורשים. משהו מהעטיפה, שבמשך שנים עמלתי לבנות לעצמי כדי "להיות צבר יותר מהצברים", נשר מעלי. אולי גם הגיל עשה את שלו, והמשפחה

עם טל ברודי, קפטן קבוצת מכבי תל־אביב, בחזרה מבלגרד
עם גביע אירופה לאלופות

וההצלחות בתחומים השונים, תרמו להבשלת התהליך של "להיות שלם עם עצמי" - ואפילו להתגאות במוצאי היוגוסלאווי.
ואולי גם לספר שכתבתי עכשיו נזרעו הזרעים באותו מסע עם קבוצת הכדורסל התל־אביבית - שהיה גם מסע אל עצמי. טיפין־טיפין של זיכרונות, שמאז אותו אירוע אספתי ואצרתי בלבי, נערכו לבסוף באופן מסודר בספר זה.

במרוצת השנים נשמר קשר מכתבים בין רפיק וסלי וביני למרות הקשיים, משום שאלבניה בהנהגתו של הודג'ה הייתה ארץ סגורה ומסוגרת והשלטונות חשדו בכל אזרח שקיים קשר עם מישהו בחוץ־לארץ. בחודש מאי 1987 בישר לי רפיק כי ב־21 בחודש נולד לו נכד - בנם של לֶלָה ופַּטְמִיר וסלי. ההורים נעתרו לבקשתו של הסבא וקראו לרך הנולד רון - כשמו של בני הבכור. באותו מכתב הזמין אותי רפיק לשמחת הכלולות של בנו השני, בּוּיָאר, עם בחירת לבו אָנִילָה, שנועדה ל־26 ביולי 1987 - ובסופו ציין כי לא שכח שב־21 באוגוסט חל יום השנה למותו של אבי משה. "כשתניח פרחים על קברו של אביך, אודה לך אם

תניח גם זר פרחים רעננים בשמי. אני רוצה שזר כזה יונח על מצבתו ביום הזיכרון שלו כל עוד אני חי."

באותה שנה המלצתי ל"יד־ושם" להכיר ברפיק וסלי כחסיד אומות העולם. הוועדה שעוסקת בכך, חקרה ובדקה את העדויות שסיפקתי לה והגיעה למסקנה שרפיק אכן ראוי לתואר זה, המגיע גם להוריו, שכבר לא היו בין החיים. ב־28 בדצמבר 1987 הודיע לי ד"ר מרדכי פלדיאל, מנהל המדור לחסידי אומות העולם ב"יד ושם", כי הוועדה לציון חסידי אומות העולם החליטה, בישיבתה מיום 23 בדצמבר 1987, להעניק לרפיק וסלי ולהוריו את אות ההוקרה הגבוה ביותר, מדליה וזכות לנטיעת עץ. עם קבלת ההחלטה הזאת, נשלחה לרפיק וסלי הזמנה לבוא לירושלים ולהשתתף בטקס שיתקיים לכבודו ולכבוד הוריו המנוחים.

כשבישרתי לרפיק על ההכרה בו כחסיד אומות העולם ועל ההזמנה לבוא לירושלים כדי לקבל את התואר המגיע לו, לא דימיין איש משנינו, אף לא בחלומות הוורודים ביותר, שאכן תינתן לו אי־פעם האפשרות לצאת מאלבניה ולהשתתף בטקס. אמנם, הרודן אנוור הודג'ה נפטר ב־1985, אבל הסרת חומת ההסגר שהטיל המשטר האלבני על עמו הייתה איטית מאוד.

אני לא אמרתי נואש. פניתי וחזרתי ופניתי לצמרת השלטון באלבניה וביקשתי שתינתן אשרת יציאה לרפיק וסלי כדי שיוכל לייצג את העם האלבני כולו ולזכות בהערכה ובתודה על הצלת יהודים בתקופת השואה. ידי לא רפו לנוכח ההתעלמות מפניותי. ב־1 ביוני 1990 עשיתי עוד ניסיון בנדון. כתבתי לנשיא אלבניה של אותם הימים, רמיז עליה (Ramiz Aliya), הצגתי לפניו את הנושא מחדש וביקשתי ממנו שוב שירשה לרפיק לבוא לישראל כנציג בני עמו הרבים שסייעו בהצלת יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה ולקבל הוקרה רשמית של מדינת ישראל על מעשים אלו. הוספתי נימה אישית: בני ובתי עמדו להינשא באותו הקיץ ורציתי שרפיק, שהציל אותי במלחמת העולם השנייה, ישתתף בשמחת המשפחה שלי.

הפעם הצלחתי. רפיק קיבל דרכון אלבני ואישור יציאה מאלבניה לישראל, כדי להשתתף בטקס הענקת תואר "חסיד אומות העולם" ב"יד־ושם" בירושלים. הוקצבו לו מאה דולר לנסיעה זו, כשמשכורת חודשית באלבניה באותה תקופה הייתה כעשרים וחמישה דולר בלבד.

ב־15 ביולי 1990, יומיים לפני טקס נישואי בני, הגיעו רפיק וסלי ואשתו

רפיק מדליק את המשואה באוהל יזכור ב"יד ושם". לידו ד"ר מרדכי פלדיאל,
מנהל מחלקת חסידי אומות העולם

רפיק בטקס קבלת התואר "חסיד אומות העולם" ביד־ושם בירושלים.
ליד רפיק – ד"ר מרדכי פלדיאל. משמאלו: דריטה, אשתו של רפיק, אני,
אימי ואחותי

דריטה לישראל. "כשנחתנו בנמל התעופה בן־גוריון וירדנו בכבש המטוס, ראינו קהל גדול של מקבלי פנים עמוסי פרחים. חשבנו שהמטוס הביא לישראל אישיות חשובה שהוכנה לה קבלת־פנים חגיגית," סיפר רפיק וסלי בראיונות לעיתונאים הרבים שעטו עליו כשנודע להם דבר בואו לישראל. "אין מילים בפי לתאר את ההפתעה - וההתרגשות - שאחזו באשתי ובי כשהתברר לנו כי קבלת הפנים נועדה לנו!"

בין מקבלי פניו של רפיק וסלי היו לא רק בני משפחתי, כי אם רבים מ"ניצולי אלבניה", שראו בו את נציגם של מציליהם. רק אז, כך נדמה לי, תפס רפיק את גודל המעמד, את הכרת הטובה שרוחשים לו, למשפחתו ולעמו, לא רק בני משפחתנו כי אם מדינת ישראל ועם ישראל כולו. התרגשותו לא ידעה גבול.

טקס הענקת התואר של "חסיד אומות העולם", מהדרגה הגבוהה ביותר, התקיים ב"יד־ושם" בחודש יולי 1990. רפיק הניח זר והדליק משואה באוהל "יזכור", כשהוא ואשתו מלווים על ידי בני משפחתנו ומשפחות יוגוסלאוויות אחרות. עיתונאים וכתבי טלוויזיה ביקשו לראיין את

האורח האלבני ובאמצעות סיפורו האישי זכה לפרסום עולמי חלקו של העם האלבני בהצלתם של יהודים בתקופת השואה.

חודשיים שהו רפיק ודריטה וסלי בישראל והיו אורחי הכבוד בחתונותיהם של בני רון (עם אסנת) ובתי תמי (עם רמי). התרגשותי בטקסי הנישואים היתה כפולה ומכופלת. ידעתי כי אילולא אורח הכבוד, רפיק וסלי, לא היו האירועים מתקיימים. ללא המקלט שמשפחת וסלי העניקה למשפחתי, לא היינו שורדים את השואה וזוכים לחיות, להעמיד צאצאים ולהשיא אותם.

רפיק ודריטה חזרו מישראל לאלבניה ב־1 בספטמבר 1990. ביקורם בארץ היה חוויה גדולה לא רק הודות לטקס המרגש ב"יד־ושם" והענקת התואר "חסיד אומות העולם", בנוכחותם של רבים מ"ניצולי אלבניה" בישראל, אלא גם בגין המפגש הראשון של רפיק עם החופש ועם המערב, אחרי שנים רבות של דיכוי ועוני במשטר הקומוניסטי של אלבניה. רפיק התפלא, לדוגמה, שאנחנו שותים "קוקה־קולה" בגלוי. באלבניה שטפו להם את המוח, שזה סם שכל המערב מתמכר אליו. הוא התפלא שבקונדיטוריות יש עשרות סוגים של עוגות לבחירה, כשבאלבניה היה רק סוג אחד של עוגיות יבשות. כשביקרנו בסופרמרקט, הסתחררה דריטה מהשפע וכמעט התעלפה למראה המדפים העמוסים.

מבחינה מקצועית, התפעל רפיק וסלי מאוד מטכנולוגיית הפיתוח המהיר של תמונות, הנפוצה בארץ: פיתוח "תוך שעה". עזרתי לו לרכוש מכונה כזאת. בשובו לארצו קידמה הטכנולוגיה החדשה את עבודת הסטודיו שלו - והעלתה את הכנסתו ואת רמת החיים שלו לאין שיעור.

יתרה מזו: בשובו לאלבניה נעשה רפיק מפורסם, התראיין בעיתונים, הופיע בטלוויזיה והביא לתודעת האזרחים והשלטונות באלבניה את ההערכה שישראל מייחסת ל"חסידי אומות העולם" ולכל מי שאי פעם סייע ליהודים ואת רחשי התודה לעם האלבני. הוא איתר אלבנים רבים אחרים שהצילו יהודים בתקופת השואה וגם הם הוכרו, לאחר מכן, כ"חסידי אומות עולם" (כחמישים במספר).

בדצמבר 1990 עלתה לישראל המשפחה היהודית הראשונה מאלבניה. הייתה זו משפחת אלברטו וקוזטה קנטוזי. במרס 1991, מיד אחרי מלחמת המפרץ, התקיימה "יציאת אלבניה": כמעט כל יהודי אלבניה, כארבע מאות וחמישים במספר, עלו לישראל. הרוח החיה באירגון

אצל אילנה דיין בטלוויזיה בתכנית "ערב חדש"

עם רפיק ודריטה בביקור בתל־קציר

נשיא אלבניה, סאלי ברישה בקבלת פנים שערכנו לו בביקורו בישראל

בלשכתו של נשיא אלבניה, סאלי ברישה בביקורי בטירנה בשנת 1996

העלייה הזאת היה יוסף יקואל, מעמודי התווך של קהילת יהודי אלבניה, שהלך לעולמו בארץ. היום ממלאת בתו, פליסיטה, תפקיד מרכזי בקליטת יהודי אלבניה ומשמשת כמזכירה באגודת הידידות ישראל-אלבניה.

בינתיים, בטירנה הקים רפיק וסלי - ב־21 באפריל 1991 - אגודת ידידות אלבניה-ישראל. זמן לא רב אחר־כך יסדתי אני את אגודת הידידות ישראל-אלבניה בארץ, שהייתה פעילה בכינון הקשרים הדיפלומטיים בין ישראל לאלבניה וסייעה רבות בקליטת העולים משם.

ב־19 באוגוסט 1991, שנה אחרי ביקורו של רפיק בישראל, ביקר בירושלים שר־החוץ האלבני, קפלני ומדינת ישראל ואלבניה כוננו יחסים דיפלומטיים ביניהן. כשנשיא אלבניה, סאלי ברישה (Sali Berisha), ביקר בארץ, היה לי הכבוד לפגוש אותו ולערוך לכבודו קבלת פנים חגיגית ומרגשת. בשנת 1996, בביקורי בטירנה, קיבל אותי הנשיא ברישה בלשכתו בחמימות ובלבביות כמכר ותיק.

אני תוהה...

פעמים רבות נתקלתי בניצולי שואה, מהדור הראשון ואף מהדור השני, שהשפעת מוראותיה ניכרת בחייהם, בדרך מחשבתם ובהתנהגותם – ותהיתי האם גם עלי השאירו האירועים שחוויתי את חותמם ואיזו השפעה הייתה לתלאות שעברתי בילדותי, על המשך חיי הבוגרים. דחיתי מכול וכול את המחשבה שיש קשר בין דפוסי חיי לבין המאורעות שעברתי בילדותי, בתקופת השואה. היום ברור לי שכל חוויית ילדות מטביעה את חותמה ובוודאי חוויות טראומטיות כשלי. אני יכול לציין כמה מקרים שלא היו יכולים לקרות למי שלא עבר את מה שעברתי אני.

בצעירותי, בשנות החמישים, כשהייתי הולך עם חברים לסרטים על מלחמת העולם השנייה ועל המסך היו מופיעים חיילים גרמנים בקסדות הפלדה שלהם ובמגפיהם הגבוהים, הייתי נתקף חרדה בלתי נשלטת. הפחדים האלה פסקו רק אחרי שהתגייסתי לצה״ל ואני עצמי נעשיתי חייל.

אבל המקרה הבולט יותר קרה לי בבגרותי, כשהייתי כבר קרוב לגיל חמישים. בעת ההיא שימשתי כנשיא התאחדות הצלמים המקצועיים בישראל ונסעתי לקלן שבגרמניה ל״פוטוקינה״, יריד הצילום הבין־לאומי, בראש הקבוצה הישראלית. קלן היא עיר מודרנית ויפה, אבל לא הייתי מסוגל ליהנות משהייתי בה, גם בגלל צליל השפה הגרמנית שנשמעה מכל עבר ושכל־כך צרמה את אוזני – וגם משום שלא יכולתי להימנע מלהסתכל על גרמנים בגיל ״המתאים״ ולחשוב מה כל אחד מהם עשה כחייל גרמני

בתקופת השואה. וכך, באווירה לא נינוחה ולא נעימה זו, כשפסעתי ערב אחד בשובי מתערוכת "פוטוקינה" לכיוון המלון, עייף ומוטרד, חציתי את הכביש במעבר חצייה להולכי רגל, בלי לשים לב לאור האדום שדלק ברמזור. לפתע, כשהייתי באמצע מעבר החצייה, נשמעה קריאה מאחורי: "האלט!" (HALT!) – "עצור!" בגרמנית. באוזני עוררה הקריאה אסוציאציות וזיכרונות מתקופה אחרת. קפאתי באמצע מעבר החצייה והרמתי את שתי ידי גבוה באוויר! עוברים ושבים השתאו למראה האזרח שמרים ידיים כששוטר עוצר אותו. הם – ואולי גם השוטר הגרמני הצעיר – חשבו שמדובר בעבירה הרבה יותר חמורה מחציית כביש באור אדום – ומעגל המתגודדים סביבי גדל והלך.

השוטר ביקש ממני תעודות והתחיל להסביר לי בגרמנית, שנשמעה באוזני כצעקה ונביחה, שעברתי את מעבר החצייה באור אדום. "דאס איסט פרבוטן!" ("זה אסור!") – הוא שאג (כך לפחות זה נשמע לי).

הוצאתי מכיסי את הדרכון הישראלי והגשתי לו – והוא התבלבל, כמו שרבים בחוץ לארץ מתבלבלים ואינם יודעים באיזה צד הדרכון העברי מתחיל ואיפה הוא מסתיים. לבסוף הוא פלט אנחת רווחה ואמר: "אה – איזראלי!" והוסיף: "זינד זי יודה?" ("אתה יהודי?"). ואני פלטתי אוטומטית ואינסטינקטיווית: "ניין!!" כלומר, "לא!" באופן הכי לא רציונלי התכחשתי ליהדותי לפני השוטר הגרמני הצעיר! רק כעבור כמה שניות התעשתתי ואמרתי לו: "יא, יא, איש בין יודה" ("כן, כן, אני יהודי").

איני יודע מי היה נבוך יותר באותה שנייה – אני או השוטר הגרמני. הוא התנצל לפני, הסביר לי שלא הייתי צריך לעבור מעבר חצייה באור אדום, ביקש שלהבא אהיה זהיר יותר ואיחל לי לילה טוב.

ואני עוד תוהה האם למוראות השואה נודעה השפעה כלשהי על חיי.

אחרית דבר

אבא לקה באירוע מוחי ראשון בשנת 1973, כשהיה בן שישים ושתיים. אחרי האירוע הוא היה כמו ענף שנשבר, הפך מאדם נמרץ לשבר כלי. בשנת 1977 הוא לקה באירוע מוחי שני ובשנת 1978 הוא נפטר והוא בן 67 בלבד. זכור לי שבאותם ימים הוא דמה בעיני למכונית ספורט מהירה שסבלה מבלאי גבוה במיוחד; או לנורת חשמל שדלקה באור בוהק במיוחד ונשרפה בטרם עת. הוא חסר לי מאוד גם היום, עשרים ושתיים שנה אחרי מותו, אני מוצא את עצמי לעיתים קרובות "משוחח" אתו, מספר לו את העובר עלי ומתייעץ אתו. איני יכול שלא לעשות השוואות ולמצוא הקבלות: גם אני לקיתי עד היום בשני אירועים מוחיים ונשארו לי עוד ארבע שנים כדי להגיע לגיל שבו הוא הלך מאתנו...

סבתי, בבה בשקה, וסבתא שושנה, אמא של נעמי, נפטרו זו אחר זו בתחילת שנות השמונים וחסרונן הורגש במשפחתנו עוד שנים רבות.

אמא המשיכה לנהל את "פוטו תלפיות" בעזרת שותף צעיר, אך "פוטו תלפיות" שוב לא היה כפי שהיה בימיו של אבא. בתחילת שנות התשעים נסגר "פוטו תלפיות" לתמיד. מצבה הבריאותי של אמא הידרדר בהדרגה ובשנת 1993 העברנו אותה לדיור מוגן ב"אחוזת בית" ברעננה, ששם היא חיה, שרויה באלצהיימר עמוק, עד היום.

בשנת 1995 עברתי ניתוח להסרת גידול סרטני וכריתת כליה; לקיתי בשני אירועים מוחיים בזה אחר זה וקבעו לי אחוזי נכות. אולם הקשיים שלי באותה שנה מקוללת היו כאין וכאפס לעומת הטראומה שפקדה את המשפחה ובייחוד את נעמי. ואז שבה נעמי והתגלתה בכל כוחה ומסירותה: לא זו בלבד שהצליחה להתעשת ולהזדקף בעצמה, אלא גם

עזרה לי "לקום מהקרשים" ולהתמודד באומץ עם כל הקשיים שניחתו עלינו.

הודות לה ולכל המשפחה התומכת, קלטתי כי שגיתי כשהתחלתי לחשוב שכוכב המזל שלי בגד בי. שבתי ונוכחתי, בצורה מוחשית ביותר, שאלוהים בירך אותי במשפחה נפלאה, ובכם - נכדי היקרים! ולאחר כל הנסים, הברכות וההצלחות האחרות שפקדו אותי בחיי - אני מבין שאתם בעצם **הברכה וההצלחה הגדולה ביותר שלי!** אתם ממלאים אותי באהבה וגאווה ומסבים לי שמחה ואושר אין קץ!

אני עם נכדי הנפלאים, מימין לשמאל: יובל, מיקה, דן ובר

הדפים שלעיל נכתבו בחודשי הקיץ של שנת **1999** - ובקוראי אותם, אני מתמלא סיפוק וגאווה לראות עד כמה החיים חזקים מהכול! לראות איך הילד הקטן שהגרמנים הנאצים רצו להשמידו בתקופת השואה, אותו, את משפחתו ואת כל בני עמו - ניצל ושרד; הגיע עם הוריו ואחותו למדינת היהודים שאך־זה קמה, הקים בה את ביתו ומשפחתו וזכה לראות את המשכיות המשפחה בנכדיו הנפלאים! הגרמנים ניסו לגדוע את העץ ולא הצליחו - וענפיו ממשיכים ללבלב ולפרוח!

***

בחרתי לקרוא לסיפור חיי **"תמונות בשחור־לבן"**, כי הם מורכבים מאורות וצללים: שתי וערב של ייאוש ותקווה, שואה ותקומה. חיים במחבוא וטשטוש הזהות, מול חיים מלאים וגאים. גילויי שנאה חשוכה, מול אנושיות עילאית. קונטרסטים של אור וצל, הניגודים החזקים של חיי!
בחרתי בדימוי מעולם הצילום, כי הוא חלק מהותי ביותר של חיי: שורשיו נעוצים בסבא, שהיה צלם חצר־המלכות היוגוסלאווי בתחילת המאה; הם עוברים דרך אבא ואמא - ואף מצויים בגנים של ילדי. הצילום היה לא רק עיסוק ופרנסה במשפחה. לתמונות בשחור־לבן אני חב את חיי: תמונת זוג הילדים החייכנים, העוטים בגדי חג ועומדים מול עץ אשוח של חג המולד הנוצרי, ששיכנעה יותר מאלף מילים ומסמכים מזויפים את קצין האס־אס הגרמני, שאנחנו נוצרים למהדרין; תמונת הכלולות של הורי, שהצילה את מעט החפצים שנותרו לנו מן השואה; תמונות הסוהרים והקצינים האיטלקים שאבי הנציח במצלמתו ושעזרו לנו להיחלץ מבין ציפורניו של מלאך המוות, ברגע האחרון.
יכולתו של אבא להתאושש כלכלית בעזרת הצילום ולשוב פעם אחר פעם ולעמוד על רגליו, בזכות תושייתו ומרצו הבלתי נלאים, אך גם - ובעיקר - בזכות אהבת הצילום שלו והשימוש שעשה בה כל חייו. ובנוסף לכל אלה, רגישותו המופלאה, מודעותו העמוקה לחשיבות ההיסטורית של הרגע ויכולתו לתעד בשחור־לבן רגעים נדירים של חרדה ומצוקה, אושר ושמחה ולהנציח מאורעות חד־פעמיים בתמונות, שמקצתן מופיעות בספר זה. ספר זה מוקדש באהבה לזכרו.

ברגע האחרון

מאז נכתב הספר ועד צאתו לאור, התרחשו מספר אירועים חשובים:
בקיץ 2000 נישאה רותי לרונן.
בסתיו 2000 נולד אח ליובל ולמיקה, בן לתמי ורמי - ושמו בישראל **בֶּן**.
ובתחילת 2001 נולדה **שָׁחָר** בתם הבכורה של רותי ורונן.

בעוד הספר נמצא בשלביו האחרונים לקראת הוצאתו לאור, נפטר באופן פתאומי רפיק וסלי, חסיד אומות העולם, מצילי וידידי שהיה לי כאח.
רפיק הלך לעולמו ימים ספורים לאחר ביקורו האחרון בארץ, שבו "בא להפרד מכולנו" כדבריו. למרות זאת לא עלה בדעתנו, אף לא לרגע, לקיים את אירוע השקת הספר ללא נוכחותו. והוא אמנם הבטיח להגיע לאירוע לכשזה יתקיים.
גיבורים רבים בספר זה, אך כולם חבים את חייהם לרפיק, לתושייתו, אומץ ליבו ועוז רוחו.
יהי ספר זה מצבה לו ולמעשיו.
יהי זכרו ברוך.

בפרק זה מסתיים סיפורי, אך החיים נמשכים. בעצם אין "רגע אחרון" ובכל רגע ורגע נרשמים פרקים חדשים, נוצרות תמונות חדשות – פסיפס של שחור ולבן.

גברא מנדיל
תמונות בשחור־לבן

תמונות בשחור־לבן הוא סיפורו היוצא דופן של ילד שנולד ביוגוסלוויה, עבר את שנות מלחמת העולם השנייה במסתור באלבניה, הצליח לשרוד בשנות השואה תודות לשורה של מעשי נסים – חלקם פרי מזל עיוור וחלקם פרי תושייתו המופלאה של אביו. הוא עלה למדינת ישראל הצעירה ועד מהרה היה לישראלי ול"צבר" אמיתי, ועם הזמן נעשה צלם פרסומת בעל מוניטין, הממשיך מסורת משפחתית מפוארת, ומורה לצילום שהעמיד דורות של צלמים צעירים.

וכך כתב גברא מנדיל על האוטוביוגרפיה שלו: בחרתי לקרוא לסיפור חיי "תמונות בשחור־לבן", כי חיי מורכבים מאורות וצללים: שתי וערב של ייאוש ותקווה, שואה ותקומה. חיים במחבוא וטשטוש הזהות, מול חיים מלאים וגאים. גילויי שנאה חשוכה, מול אנושיות עילאית. קונטרסטים של אור וצל – הניגודים החזקים של חיי! בחרתי בדימוי מעולם הצילום, כי הוא חלק מהותי ביותר של חיי: שורשיו נעוצים בסבא, שהיה צלם חצר המלכות היוגוסלווי בתחילת המאה והם עוברים דרך אבא ואמא – ואף מצויים בגַנים של ילדַי. הצילום לא היה רק עיסוק ופרנסה במשפחה – לתמונות בשחור־לבן, שמקצתן מופיעות בספר, אני חב את חיי.

הוצאת מלוא בע"מ